МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

СЛОВНИК-ДОВІДНИК СУЧАСНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ТА ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРМІНІВ

2010

УДК 502.7(0.21)

Укладачі: Гончаренко Г.Є., Совгіра С.В.

Рецензенти:

Акімов І.А. – доктор біологічних наук, професор, член кор. НАН України;
Бровдій В.М. – доктор біологічних наук, професор, академік ВШ;
Денисик Г.І. – доктор географічних наук, професор.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту природничо-математичної та технологічної освіти
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
Протокол №3 від 29 жовтня 2009 р.

Словник-довідник сучасних екологічних та природоохоронних термінів / [укл. Гончаренко Г. Є., Совгіра С. В.]. – К.: Наук. світ, 2010. – с.

Словник-довідник є узагальненням найуживаніших та найновіших термінів екологічного та природоохоронного змісту. У виданні висвітлюються найбільш поширені визначення екологічних та природоохоронних термінів та понять.

Словник-довідник розрахований на студентів педагогічних навчальних закладів, які вивчають дисципліни екологічного та природоохоронного спрямування; учителів; спеціалістів природоохоронних організацій та викладачів інших навчальних закладів та факультетів, де вивчаються дисципліни «Основи екології», «Охорона природи», «Заповідна справа», «Радіоекологія».

ПЕРЕДМОВА

На сьогоднішній день екологічна наука інтенсивно збагачується новою науковою термінологією, в основному грецького та латинського походження. В той же час, екологічні та природоохоронні терміни та поняття розрізнено зустрічаються у біології, географії, фізиці, хімії тощо, що є малодоступним для широкого кола студентської молоді.

Авторами словника-довідника узагальнено й систематизовано термінологію еколого-природоохоронного змісту.

Під *терміном* (від лат. «terminus» - границя, межа) екологічного та природоохоронного змісту розуміються екологічні та природоохоронні слова або словосполучення, що вживаються з відтінком певного спеціального призначення. Для розкриття змісту маловідомих чи незнайомих термінів за допомогою уже усвідомлених слів, термінів та визначень.

Екологічні та природоохоронні *поняття* є формою мислення, що відбиває істотні властивості, зв'язки й відносини суспільства, людини й природи. Основна логічна функція екологічного та природоохоронного поняття – виділення спільного, що досягається за допомогою відволікання від особливостей окремих об'єктів, явищ та процесів навколишнього природного середовища, які виділені за певними загальними і специфічними для них ознаками.

АБІОТИЧНІ ЧИННИКИ – компоненти та явища неживої природи, які прямо чи опосередковано впливають на живі організми, у т.ч. людину.

АВАРІЯ ЕКОЛОГІЧНА – небезпечна подія природи чи техногенного характеру, що спричинює екстремальне забруднення навколишнього середовища, становить загрозу для біоти, здоров'я людей, матеріальних цінностей, створює надзвичайну екологічну ситуацію.

АВТОТРОФИ – організми, які синтезують з неорганічних сполук органічні речовини під впливом енергії Сонця (фототрофи) або енергії, що звільняється під час хімічних реакцій (хемотрофи). До автотрофів належать усі зелені наземні і водні рослини та деякі групи водних та ґрунтових бактерій.

АВТОТРОФІЯ – живлення організмів неорганічними речовинами, що здійснюється через фотосинтез або хемосинтез.

АГЛОМЕРАЦІЯ – зарості рослин різних видів, однорідних в екологічному відношенні, скупчення великої кількості людей, тварин, населених пунктів, будівель тощо. Має негативне екологічне значення.

АГРОЕКОЛОГІЯ – наука, яка досліджує процеси формування, існування й розвитку агросфери та її складових: агроландшафтів, агробіоценозів, агроекосистем.

АГРОСФЕРА – частина біосфери, яку складають культурні рослини, домашні тварини і ґрунт, оброблений під с/г культури.

АГРОФІТИ – рослини, які виростила людина.

АГРОФІТОЦЕНОЗ – сукупність рослинних популяцій, створених і регульованих людиною, до складу яких входять культурні рослини та рослини-бур'яни. Він є частиною складніших систем – агробіоценозів.

АГРОЦЕНОЗ – термін, який в професійній літературі вживається замість терміну агробіоценоз.

АДАПТАЦІЯ – властивість живих систем пристосовуватися до умов навколишнього середовища.

АДВЕНТИВНІ РОСЛИНИ – рослини, які з'явилися в певному регіоні, що лежить за межами їх природних ареалів, внаслідок навмисного або випадкового занесення людиною.

АЕРОБИ – організми, здатні жити лише в середовищі, де є вільний молекулярний кисень, а енергію для життєдіяльності одержують в результаті окислювальних процесів, в основному за рахунок клітинного дихання.

АЕРОБІОСФЕРА – приземний шар біосфери, в якому існують живі організми, що здатні нормально жити та розмножуватись у відповідних субстратах.

АЕРОПЛАНКТОН – мікроскопічні організми, які заселяють товщу атмосфери та живуть за рахунок органічних речовин повітряного середовища (бактерії, спори, мікроскопічні гриби).

АЕРОТРОПІЗМ – ростові рухи коренів і стебел у напрямку до джерела кисню; спостерігається в природних умовах у рослин, які живуть на поверхні ґрунту, що погано аерується (мангові дерева, тис болотний).

АЗОНАЛЬНА РОСЛИННІСТЬ – рослинність, яка ніде не утворює самостійних зон, а трапляється вкрапленнями в різних зонах (на луках, болотах, пісках).

АКВАТОРІЯ – водний простір водойми або моря, який обмежений природними, штучними або умовними широтними межами. Висотні межі дозволяють розглядати акваторію як об'ємний утвір, що складається з водної товщі (від дна до поверхні) та атмосфери над нею.

АКЛІМАТИЗАЦІЯ – пристосування рослин або тварин до нових для них кліматичних умов в результаті розселення їх людиною. В Україні акліматизовано такі живі об'єкти: с/г рослини – кукурудзу, соняшник, картоплю; ссавці – єнотовидну собаку;

птахи – фазана; риби – товстолобика, амура. Акліматизацію рослин приводять ботанічні сади та дендрологічні парки, а тварин – окремі заповідники та зоопарки.

АКСЕЛЕРАЦІЯ – прискорення темпів індивідуального розвитку організму на певній його стадії в порівнянні з темпами розвитку попередніх поколінь. У людському суспільстві акселерація проходить під впливом соціальних і біологічних екологічних факторів.

АКТИВНІСТЬ СОНЯЧНА – сукупність циклічних і нециклічних фізичних змін, що проходять на Сонці, які обумовлені взаємодією сонячного магнітного поля й плазми. У момент спалахів Сонце викидає велику кількість енергії і заряджених частинок, які, при досягненні Землі, викликають на ній електромагнітні бурі, полярні сяйва та інші явища. Активність сонячна впливає на клімат, ряд біосферних процесів, зміну чисельності тварин, стан здоров'я людей.

АКУМУЛЯЦІЯ НАНОСІВ – процес накопичення твердого матеріалу та органічних решток у водному чи наземному об'єкті під дією екзогенних та ендогенних чинників.

АЛЕЛОПАТІЯ – взаємний вплив рослин у результаті виділення ними у зовнішнє середовище біотично активних речовин (фітонцидів, антибіотиків, фенолів тощо).

АЛЕРГЕНИ – речовини, які викликають алергію. Розрізняють екзоалергени, які потрапляють в організм із зовнішнього середовища через дихальні шляхи, слизову оболонку шлунково-кишкового тракту, під час ін'єкцій; ауталергени – нормальні або денатуровані в результаті травми, опіків, інфекційного процесу власні білки організму.

АЛОПЕЦІЯ – захворювання різної етіології, для якого характерна втрата волосся, що відбувається під впливом як ендогенних так і екзогенних чинників. Виникає також внаслідок дії різних хіміопрепаратів і борної кислоти, важких металів (найчастіше талій, ртуть, миш'як, мідь, кадмій, вісмут).

АЛЬТЕРНАТИВНА ЕНЕРГЕТИКА – енергетика, що базується на використанні відновлювальних джерел енергії: сонячної, геотермальної, вітрової, гідравлічної, біогазу, енергії припливів та ін.

АЛЬТЕРНАТИВНЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО – землеробство орієнтоване на якнайдовше збереження родючості ґрунту на основі впровадження екологічно чистих агротехнічних методів (без застосування легкорозчинних мінеральних добрив, пестицидів), збагачення гумусом ґрунту шляхом внесення компостів, перегною, зеленого добрива.

АМЕНСАЛІЗМ – форма біотичних відносин між організмами, коли один вид пригнічує інший, але сам не відчуває його негативного або позитивного впливу. Наприклад, деякі гриби виділяють антибіотики (мікроміцети), що пригнічують ріст бактерій; бактерії ж на гриби не впливають.

АНАБІОЗ – стан організму, за якого життєві процеси так уповільнюються, що немає видимих проявів життя.

АНАБОЛІЗМ - сукупність хімічних процесів у живому організмі, які спрямовані на засвоєння поживних речовин і утворення та поновлення структурних частин клітин і тканин. Відомі два типи анаболізму – фотосинтез і хемосинтез.

АНАЕРОБИ – організми, здатні існувати в безкисневому середовищі (наприклад, бактерії, війчасті інфузорії).

АНАЛІЗ ВОДИ – процес якісного та кількісного визначення хімічного, бактеріологічного й біотичного складу, фізичних, технічних та інших властивостей води (природної, стічної, технологічної) за сукупними показниками її якості.

АНАЛІЗ ПОВІТРЯ – процес якісного та кількісного визначення вмісту різних домішок в атмосфері. Визначається концентрація окремих речовин в атмосфері та метеопараметри.

АНЕМОФІЛІЯ – пристосування рослин до перехресного запилення за допомогою вітру. Це єдиний спосіб запилення у хвойних, а також характерний для деяких квіткових рослин – злакових, осокових, багатьох деревних рослин (береза, осика, дуб, граб, ліщина та ін.).

АНТАГОНІЗМ – суперечність між живими організмами, що проявляється у боротьбі за існування, при якій один або обидва організми зазнають шкоди (наприклад, між хижаком та його здобиччю, між господарем і паразитом).

АНТИБІОЗ – форма взаємовідносин у біоценозі популяцій або окремих особин, при яких один із партнерів виділяє речовину, що шкідливо впливає на конкурентів.

АНТИГЛОБАЛІЗМ – суспільно-політичне явище сучасності, прихильники якого ставлять за мету протистояти тим явищам процесу глобалізації, які чинять негативний вплив на економіку, навколишнє природне середовище та культуру.

АНТИМУТАГЕНЕЗ – процес, який перешкоджає появі мутацій в організмі.

АНТРАКТАНТИ – природні або синтетичні речовини, які приваблюють тварин, особливо комах, впливаючи на їх хеморецептори. Наприклад, вуглекислий газ, який виділяють теплокровні тварини, приваблює кровососних комах.

АНТРОПОГЕННА ЕВТРОФІКАЦІЯ ВОДНИХ ОБ’ЄКТІВ – підвищення біотичної продуктивності водних об’єктів внаслідок надходження до них біогенних елементів під впливом діяльності людини. Джерела таких надходжень можуть мати різне походження: урбогенне (комунально-побутові та промислові стічні води), агрогенне (вимивання дощовими зливами та ґрунтовими водами мінеральних добрив з місць сільськогосподарської діяльності людини), зоогенне (стоки тваринницьких ферм, а також забруднення водних об’єктів у місцях водопою худоби).

АНТРОПОГЕННА ЕРОЗІЯ – ерозійні процеси, що спричинюються нераціональною господарською діяльністю людини.

АНТРОПОГЕННЕ ПОРУШЕННЯ СТОКУ – зміни природного водного режиму річок внаслідок господарського перетворення і забруднення водозаборів, регулювання русел, та скидання вод у річкову мережу.

АНТРОПОГЕННИЙ ВПЛИВ – прямий та опосередкований вплив людства на навколишнє середовище і його компоненти внаслідок господарської діяльності. Практично всі види людської діяльності постійно або періодично впливають на навколишнє середовище. Свідомо, цілеспрямовано людина впливає на природу з метою збільшення біопродуктивності ландшафтів за допомогою різних видів меліорації, добування та накопичення певних ресурсів, поліпшення умов життєдіяльності, запобігання стихійним природним процесам.

АНТРОПОГЕННИЙ ЛАНДШАФТ – ландшафт, змінений діяльністю людини в процесі виконання нею соціально-економічних функцій та використання певних видів природокористування.

АНТРОПОГЕННІ ЗМІНИ ЕКОСИСТЕМ – зміни екосистем, спричинені діяльністю людини. Можуть бути позитивними і негативними, зворотними і незворотними. За масштабом прояву антропогенні зміни екосистем поділяють на локальні, регіональні та глобальні.

АНТРОПОГЕННІ ЗМІНИ ПРИРОДНИХ УМОВ – зміни природних умов, спричинені впливом діяльності людини на окремі компоненти природи та їх сукупності внаслідок чого ці зміни набувають комплексного характеру.

АНТРОПОГЕННІ ПРОЦЕСИ – процеси, що виникають у природному середовищі й зумовлені або істотно активізовані різними видами господарської діяльності людини. Їх поділяють на прямі (знищення природних та утворення штучних форм рельєфу) й опосередковані (посилення природних процесів внаслідок вирубування лісів, розорювання схилів тощо). Розрізняють позитивні й негативні антропогенні процеси. Позитивні процеси спрямовані на оптимізацію екологічного стану навколишнього середовища (осушення, зрошення, рекультивація земель, терасування крутих схилів, створення дамб, обвалування). Негативні – зумовлені недосконалістю проектів використання природних ресурсів, порушенням природоохоронного законодавства (розробка родовищ корисних копалин, будівництво міст, гідротехнічних споруд, оранки й обробітку сільськогосподарських угідь).

АНТРОПОГЕННІ ЧИННИКИ – зміни, внесені у природу людською діяльністю, які впливають на органічний світ. Розрізняють прямі, непрямі, позитивні і негативні антропогенні впливи. Прямий – спрямований на живі організми; непрямий – зміна клімату, фізичного і хімічного стану атмосфери, водойм, будови поверхні землі, рослинного і тваринного світу; негативні – пригнічення або вимирання організмів; позитивні – створюють сприятливі умови для розвитку тих чи інших організмів.

АНТРОПОСФЕРА – сукупність усіх людей земної кулі.

АНТРОПОФІТИ – рослини, що постійно зустрічаються у фітоценозах або агробіоценозах внаслідок неусвідомленого або навмисного впливу людини. До антропофітів належать рослини, які людина культивує, а також різні види бур'янів: кропива, лобода, чистотіл, амарант та ін.

АНТРОПОФОБИ – рослини або тварини, які не витримують умов, що формуються внаслідок інтенсивної господарської діяльності людини. Наприклад, до них відносять ковилу, адоніс, дрофу, жайворонка та ін.

АНТРОПОХОРИ – рослини, які поширюються завдяки перенесенню людиною їх плодів, насіння.

АРЕАЛ – ділянка поширення організмів різних таксономічних категорій чи типів угруповань, а також схожих умов.

АРИДНІ ВИДИ – види сухого та жаркого клімату (наприклад, деякі види кактусів, молочаїв та ін.).

АТМОСФЕРА – газова оболонка Землі, вага якої становить $5{,}15 \cdot 10^{15}$т. Головними складовими частинами атмосфери є азот (78,08%), кисень (20,95%), аргон (0,93%), діоксид вуглецю (0,03%). За хімічним складом атмосфера поділяється на нижню (до 100 км) – гомосферу, і верхню – гетеросферу.

АТМОСФЕРНЕ ПЕРЕНЕСЕННЯ – переміщення забруднюючих речовин висхідними потоками повітря та вітром від джерела забруднення над поверхнею Землі на певні відстані.

АТМОСФЕРНІ ОПАДИ – це вода у всіх видах твердої та рідкої фази, яку отримує земна поверхня з атмосфери. Вони випадають у вигляді дощу, снігу, граду, крупи і є одним із абіотичних чинників, які мають великий вплив на живі організми. Основними вимогами випадання опадів є температура повітря, циркуляція атмосфери, морські течії, рельєф.

АУТЕКОЛОГІЯ – розділ екології, що вивчає видові особливості реагування живих організмів на чинники середовища їх існування, включаючи антропогенні.

АЦИДИФІКАЦІЯ ВОДНИХ ЕКОСИСТЕМ – закислення водойм внаслідок випадання кислотних опадів, надходження до них вод, збагачених вугільною кислотою, гумусовими речовинами.

Б

БАЛАНС ЕКОЛОГІЧНИХ КОМПОНЕНТІВ – властивість екосистеми підтримувати врівноважене співвідношення між своїми структурними блоками відповідно до умов їх існування і величини зони, збурювальних чинників. Оцінюють баланс за показниками чисельності, біомаси та накопиченої в екосистемі енергії, співвідношенням живих компонентів (продуцентів, консументів, редуцентів), речовинно-енергетичним обміном між біоценозом, ґрунтом та атмосферою із сусідніми екосистемами.

БАСЕЙН РІЧКОВИЙ – частина земної поверхні й товща водонасичених ґрунтів і гірських порід, з яких вода стікає в річку чи річкову систему.

БАСЕЙНОВИЙ ПРИНЦИП УПРАВЛІННЯ ВОДНИМИ РЕСУРСАМИ – підхід до управління водогосподарською діяльністю, спрямований на забезпечення збалансованого використання, охорони й відтворення водних ресурсів річкового басейну.

БЕЗВІДХОДНІ ТЕХНОЛОГІЇ – технологічні способи виробництва, які забезпечують потребу людини з одночасним найраціональнішим використанням природних ресурсів і енергії та захистом навколишнього середовища.

БЕЗПЕКА ЕКОЛОГІЧНА – стан захищеності навколишнього середовища від порушення його екологічної рівноваги.

БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ – науковий напрям, що вивчає проблеми безпеки перебування людини в навколишньому середовищі (природному, техногенному, соціальному), в повсякденному житті (на вулиці, на роботі, відпочинку) і за надзвичайних ситуацій (аварії, природні й техногенні катастрофи, соціально-політичні конфлікти).

БЕНКВОТЧ – міжнародна мережа неурядових організацій, заснована 1995 р. з метою запобігання негативним екологічним і соціальним наслідкам діяльності міжнародних фінансових інституцій (МФІ).

БЕНТАЛЬ – дно водойми, заселене мікроорганізмами, рослинами, тваринами, які живуть і на його поверхні, і в товщі ґрунту.

БЕНТОС – сукупність організмів, що живуть на дні і в ґрунті водойм (водорості: морська капуста, філофора; омари, краби, устриці, креветки).

БЕРДЛАЙФ – глобальний альянс природоохоронних неурядових організацій, які співпрацюють з метою збереження птахів, місць їхнього перебування та глобального біорізноманіття, а також з питань збалансованого використання природних ресурсів.

БЕРЕГОУКРІПЛЕННЯ – комплекс заходів для захисту берегів, річок, водосховищ та озер від руйнування хвилями, течіями, кригою.

БІОГАЗ – газ, який утворюється в результаті анаеробного розпаду органічних залишків на дні водойм, в шлунково-кишковому тракті жуйних тварин, гної. Біогаз складається з метану, пропану, вуглекислого газу, аміаку та інших газів, тому навіть без очищення його можна використовувати як паливо.

БІОГЕННА РЕЧОВИНА – речовина, що утворюється в процесі життєдіяльності живих організмів і складає осадові породи органічного походження (наприклад, крейда, вапняк та ін.).

БІОГЕННЕ СЕРЕДОВИЩЕ – середовище, що виникло в результаті життєдіяльності організмів.

БІОГЕОЦЕНОЗ – еволюційно спрямована, територіально однорідна природна система живих організмів й абіотичних компонентів, пов'язаних між собою обміном речовин, енергії та інформації.

БІОГЕОЦЕНОЛОГІЯ – наука про закономірності формування структури, поширення, розвиток і функціонування біогеоценозів та їхньої сукупності – біоценотичного покриву Землі.

БІОЕКОЛОГІЯ – некоректний термін для означення в рамках так званої сучасної екології, або нової екології, сукупності екологічних знань і дисциплін, об'єктом вивчення яких є біосистеми різного рівня інтеграції.

БІОІНДИКАТОРИ – організми, популяції або біотичні угруповання, наявність, кількість або зміна стану яких свідчать про характерні особливості зовнішнього середовища та його зміни.

БІОЛОГІЧНИЙ ГОДИННИК – здатність організмів орієнтуватися в часі, яка базується на чіткій періодичності протікання в клітинах фізико-хімічних процесів, що виникла в процесі їх еволюційної адаптації та циклічності ряду процесів, що проходять у навколишньому середовищі і яка пояснюється усталеною періодизацією фізіологічних процесів.

БІОМ – сукупність різноманітних груп організмів і середовища їх життя в певних ландшафтно-географічних зонах (наприклад, тундрі, хвойних лісах, аридній області і ін.) або великі угруповання, які утворюються під впливом регіонального клімату, що взаємодіє з регіональною біотою та субстратом.

БІОМАСА – кількість речовини живих організмів, нагромаджена в популяції, біоценозі або біосфері на будь-який момент часу. Виражається в одиницях сирої або сухої маси, іноді в одиницях енергетичного еквівалента на одиницю площі поверхні або об’єму (кг/га; г/$м^3$; Дж/$м^3$).

БІОНТ – окремо взятий організм, пристосований до існування в певному середовищі (літосфери, гідросфери, педосфери).

БІОПРОДУКТИВНІСТЬ – швидкість нагромадження органічної речовини (біомаси) біоценозом чи екосистемою або будь-яким її структурним компонентом в одиницях маси чи енергії на одиницю площі (об’єм води) за одиницю часу, здатність біосистеми підтримувати темпи відтворення біомаси. Продуктивність угруповань визначають за швидкістю, з якою продуценти-автотрофи накопичують органічну речовину в процесі фотосинтезу в межах визначених часу і простору.

БІОРІЗНОМАНІТТЯ – різноманіття живих організмів Землі на всіх рівнях організації живого і в усіх просторово обмежених середовищах існування (наземних, прісноводних, морських).

БІОСФЕРА – оболонка земної кулі, в якій існує або існувало життя. Займає верхню частину літосфери, педосфери, гідросфери і нижню частину атмосфери, склад, структура й енергетика яких пов’язані з минулою чи сучасною життєдіяльністю живих організмів.

БІОСФЕРНИЙ ЗАПОВІДНИК – територія природоохоронного фонду загальнодержавного значення. Створюється з метою збереження у природному стані типових природних комплексів, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних чинників.

БІОСФЕРНИЙ РЕЗЕРВАТ – територія, яка є частиною світової мережі біосферних резерватів в рамках Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера». Виконує такі функції: природоохоронну (збереження генетичних ресурсів, видів, екосистем і ландшафтів), розвитку (сприяння сталому розвиткові суспільства) і логістичну (підтримка демонстраційних проектів, екологічна освіта, наукові дослідження з питань охорони природи і сталого розвитку).

БІОСФЕРНІ ВІКНА – ділянки чистої, незабрудненої чи відносно мало забрудненої природи. Це переважно неосвоєні чи малоосвоєні господарською діяльністю території, а також об’єкти і території природно-заповідного фонду, землі лісового фонду, водного фонду, рекреаційні території. Вони можуть мати різні просторові масштаби – від глобальних (ландшафтні зони вологих екваторіальних лісів, арктичних та антарктичних пустель, тундри) і континентальних до регіональних і локальних.

БІОТА – історично сформований комплекс живих організмів (рослин, грибів, тварин, мікроорганізмів), які об’єднані загальною областю поширення та населяють певну територію, але не завжди екологічно взаємопов’язані.

БІОТЕСТУВАННЯ – метод визначення в екстремальних умовах токсичності будь-якого середовища або його здатності забезпечувати нормальне функціонування організмів за встановленими критеріями – показниками життєдіяльності тест-організмів. Як тест-організми середовища, використовують представників наземних або водних біоценозів, яких добирають, враховуючи критерії представництва цього середовища.

БІОТЕХНІЯ – сукупність методів і прийомів поліпшення умов існування у природних умовах тварин з метою їх раціонального використання (збереження).

БІОТЕХНОСФЕРА – проміжна, якісно нова форма організованої біосфери в період її переходу в ноосферу під впливом господарської діяльності людини.

БІОТИЧНЕ ЗАБРУДНЕННЯ – випадкове чи пов’язане з діяльністю людини проникання чужорідних рослин, тварин і мікроорганізмів в екосистеми. Це може бути проникнення в навмисну чи випадкову інтродукцію організмів (коли нові види виявляються конкурентноспроможнішими і починають витісняти «місцеві» види).

БІОТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ – генетично зумовлена здатність організмів, популяцій і структурних блоків екосистеми існувати в певному діапазоні екологічних умов. Завдяки

складовим частинам екосистеми підтримується її структурно-функціональна організація. Для живих компонентів екосистеми еталонною можна вважати таку величину біотичного потенціалу, яка відповідає первинній екосистемі конкретної ділянки земної поверхні.

БІОТИЧНІ ЧИННИКИ – форми взаємовпливу живих істот. Наприклад, рослини в процесі фотосинтезу виділяють кисень, необхідний для дихання тварин, а в результаті дихання тварин в атмосферу надходить вуглекислий газ, потрібний рослинам для фотосинтезу. Існують такі форми біотичних відносин – конкуренція, хижацтво, паразитизм, аменсалізм, симбіоз, коменсалізм, мутуалізм та інші.

БІОТОП – ділянка земної поверхні з однаковими умовами рельєфу, кліматичними особливостями та іншими абіотичними чинниками (світло, тиск, pH середовища, механічні та фізико-хімічні властивості субстрату, мінеральні й органічні речовини), яку займає певне біотичне угруповання (біоценоз). Між біоценозом і біотопом, які разом становлять біогеоценоз, існує тісна взаємодія, що базується на постійному обміні речовиною, енергією та інформацією.

БІОХІМІЧНЕ ОЧИЩЕННЯ – вид біотичного очищення, що ґрунтується на біохімічних реакціях, які відбуваються в процесі очищення забруднених вод у штучних очисних спорудах. Вирішальна роль належить гетеротрофним бактеріям, яким властива висока швидкість розмноження, біохімічна активність і пластичність метаболізму.

БІОЦЕНОЗ – сукупність живих істот (рослин, тварин, грибів, мікроорганізмів) у межах однієї екосистеми або біогеоценозу, взаємопов'язаних біотичними зв'язками і певним, створеним ними, біоценотичним середовищем.

БІОЦЕНОЛОГІЯ – наука про біоценози, їхній склад, будову, поширення, часову й просторову динаміку, особливості взаємовідносин між їхніми компонентами, корисні функції та охорону.

БІОЦИД – пестицид або отрутохімікат, призначений для знищення організмів, шкідливих з медичного, технологічного й екологічного погляду (гербіциди, фунгіциди, інсектициди, зооциди).

БОНІТУВАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ – порівняльна якісна чи бальна оцінка природних ресурсів. Всі природні ресурси підлягають обліку та інвентаризації.

БРАКОНЬЄРСТВО – добування або знищення диких тварин з порушенням правил мисливства, рибальства, лісопорушення, незаконне збирання рідкісних і цінних рослин та недотримання вимог законодавства щодо охорони тваринного світу.

БУФЕРНА ЗОНА – місцевість з природним або частково зміненим станом ландшафту навколо найцінніших ділянок екомережі, яка захищає їх від дії зовнішніх негативних чинників природного походження або спричинених діяльністю людини.

БУФЕРНІСТЬ ЕКОСИСТЕМ – здатність екосистеми протистояти антропогенним та іншим негативним впливам, зберігаючи свої основні властивості в безпечних межах.

БУФЕРНІСТЬ ПОПУЛЯЦІЇ – здатність популяції до компенсації втрат, зумовлених несприятливими змінами навколишнього середовища.

В

ВАЛЕНТНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНА – ступінь пристосування організмів певного виду до зміни умов навколишнього середовища. Вимірюється діапазоном коливань параметрів навколишнього середовища, у межах яких може існувати той чи інший вид. Діапазон коливань екологічних чинників для певних видів обмежений мінімальними і максимальними значеннями, між якими знаходиться зона толерантності виду. Чим більший діапазон толерантності, тим краще вид пристосований до змін умов навколишнього середовища.

ВАЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ – велика кількість електроенергії виробленої на електростанції (чи системі електростанцій), включаючи енергію, що використовується самою електростанцією.

ВАРІАНТНІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРОГНОЗИ – прогнози майбутньої екологічної ситуації залежно від характеристик природного чи антропогенного навантаження за допомогою експериментного, логічного або математичного моделювання.

ВАРТІСТЬ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ – величина (у грошових одиницях), яка за розміром ренти, отриманої за рахунок експлуатації певного природного ресурсу вважається адекватною сумі, що буде отримана в банку як процент на внесок цієї величини (еквівалентність природного й фінансового капіталу).

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ОРГАНІЗМІВ – вплив організмів один на одного. Розрізняють дві групи взаємовідносин: які не супроводжуються передачею речовин і енергії (синойкія), та які супроводжуються передачею речовин і енергії від одного організму до іншого (алелогонія).

ВИБУХ ПОПУЛЯЦІЙНИЙ – різке, багаторазове, як правило, відносно раптове збільшення чисельності особин у популяціях будь-якого виду, пов’язане з порушенням звичайних механізмів її регуляції.

ВИД – основна таксономічна категорія в біологічній систематиці.

ВИД АДВЕНТИВНИЙ – вид, що з’явився у певній місцевості або був інтродукований у біотоп, де раніше не траплявся.

ВИД ВИМИРАЮЧИЙ – вид, морфологічні властивості якого або особливості його поведінки не відповідають сучасним умовам середовища існування, а генетичні можливості подальшого пристосування вичерпані. Вид вимираючий заноситься до Червоної книги як одна із її категорій.

ВИД ЗНИКАЮЧИЙ – вид, що перебуває під загрозою повного вимирання, чисельність уцілілих особин якого недостатня для самостійного підтримання популяції в природних умовах, потребує спеціальних заходів охорони.

ВИД, ЯКИЙ ПОТРЕБУЄ ОХОРОНИ – вид тварин, рослин, грибів, якому відповідними юридичними аспектами заборонено завдавати шкоди шляхом знищення особин чи порушення середовища існування.

ВИД РЕЛІКТОВИЙ – вид, що зберігся у певній місцевості як залишок існуючої в минулій геологічній епосі флори чи фауни, яким нерідко бувають рідкісні і вимираючі види.

ВИД РІДКІСНИЙ – вид, що знаходиться під загрозою вимирання і зустрічається в малій кількості особин або популяцій на обмеженій території, в дуже специфічних місцезнаходженнях і може швидко зникати.

ВИД ШКІДЛИВИЙ – вид, що завдає шкоди господарству людини або викликає різноманітні захворювання. Вид шкідливий – поняття умовне, тому що один і той самий вид може бути економічно чи соціально небажаним в одному місці і корисним в іншому.

ВИД, ЯКИЙ ЗНАХОДИТЬСЯ ПІД ЗАГРОЗОЮ ЗНИКНЕННЯ – вид, що підлягає небезпеці вимирання і подальше існування якого неможливе без спеціальних заходів охорони.

ВИДАЛЕННЯ І РОЗСІЮВАННЯ ШКІДЛИВИХ ВИКИДІВ – процес зниження концентрації шкідливих сполук в атмосфері або водоймі від організованого джерела викидів внаслідок дифузійних і турбулентних явищ, а також осадження.

ВИДИ – АКУМУЛЯТОРИ – види, особини яких здатні до накопичення в організмі макро- та мікроелементів у концентраціях, що перевищують фонові.

ВИДИ ВІКАРУЮЧІ – систематично близькі, біологічно подібні види, що заміщують один одного територіально і мають суміжні ареали (вікаріат) або існують з іншими видами в межах однієї території, але у складі інших угруповань чи в різних умовах навколишнього середовища – на різних субстратах, висоті.

ВИДИ ДОМІНАНТИ – види, які переважають за чисельністю або біомасою у біотичному угрупованні (біоценозі). В екосистемі види представлені популяціями, які входять до певної функції, групи (продуценти, консументи першого, другого та інших порядків, редуценти).

ВИДИ РАРИТЕТНІ – сукупність організмів (популяцій) видів, що перебувають під загрозою зникнення. Мають вузький ареал, відносно невелику чисельність, низький біологічний потенціал.

ВИДОВА СТРУКТУРА – різноманітність видів у біоценозі, що виражається співвідношенням їх чисельності або маси. Видова структура біоценозу залежить від умов середовища. Види, які переважають чисельністю, є домінантними. Серед них вирізняють ті, які своєю життєдіяльністю найбільшою мірою створюють середовище для всього угруповання, і без яких існування інших видів неможливе – це види едифікатори.

ВИЖИВАННЯ – кількість особин (у відсотках), які збереглися в популяціях за певний інтервал часу. Ступінь збереження популяції або виду в умовах навколишнього середовища.

ВИКИД – короткочасне надходження в навколишнє середовище будь-яких забруднювачів (хімічних елементів та їхні сполуки, такі фізичні чинники, як звук, вібрації, випромінювання світлове, теплове, іонізуюче, електромагнітне).

ВИКИД АВАРІЙНИЙ – раптове надходження шкідливих речовин у навколишнє середовище внаслідок порушення умов технологічного процесу чи аварії.

ВИКИД ГРАНИЧНО ДОПУСТИМИЙ – викид токсичних та радіоактивних речовин в атмосферу в обсягах, які встановлюють державні органи для кожного джерела забруднення за умови, що приземна кількість цих речовин не перевищує гранично допустиму концентрацію.

ВИКОРИСТАННЯ ЛАНДШАФТУ – система дій і заходів, спрямованих на організацію спеціального режиму користування ландшафтом для задоволення потреб суспільства та відновлення стану навколишнього середовища.

ВИКОРИСТАННЯ ПОБУТОВИХ ВІДХОДІВ – діяльність, пов'язана зі збиранням побутових відходів і здійсненням технологічних операцій з метою підготовки їх до екологічно безпечного тимчасового зберігання, перевезення й утилізації з подальшим використанням.

ВИСНАЖЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ – зменшення кількості та зниження якості природних ресурсів під впливом господарської діяльності людини до рівня, коли порушується рівновага, що забезпечує стійкість природного середовища і життя на Землі, або коли добування й переробка ресурсів стають економічно нерентабельними. Глобальне виснаження деяких природних ресурсів може спричинити екологічну катастрофу. Основним запобіжним заходом є перехід на засади сталого розвитку.

ВИСОКОНЕБЕЗПЕЧНІ РЕЧОВИНИ – речовини, негативна дія яких на живі організми, повітря, ґрунт, воду призводить до критичного стану навколишнього середовища, погіршення здоров'я і працездатності людей. Це такі речовини як промислові отрути, які використовують у виробництві (розчинники, барвники, ртуть); отрутохімікати, що застосовують у сільському господарстві; ряд побутових хімічних речовин; хімічна зброя.

ВИТРАТИ ЕКОЛОГІЧНІ – сумарні кошти, що їх витрачає підприємство на відшкодування споживання природних ресурсів та впливу на навколишнє середовище.

ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГІЧНЕ – процес формування сукупності рис, якостей і навичок поведінки особистості, що забезпечує становлення відповідального ставлення до природи, спонукає людину брати безпосередню участь у природоохоронній діяльності, що і сприяє накопиченню досвіду вирішення екологічних проблем.

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ОЗОНОВОГО ШАРУ – міжнародний правовий документ (1985), прийнятий в м. Відні (Австрія) і є першим міжнародним нормативним актом з охорони озонового шару.

ВІДЕОЕКОЛОГІЯ – новий науковий напрям, що вивчає вплив візуального середовища людини на її фізичний та емоційний стан.

ВІДНОВЛЮВАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ЕНЕРГІЇ – джерела енергії, що постійно відновлюються за рахунок природного її надходження. До них належать: енергія сонця;

енергія вітру; гідроенергія води, хвиль, припливів; теплова енергія навколишнього середовища (Землі, повітря, морів і океанів); енергія біомаси; геотермальна енергія.

ВІДНОВНІ ЕНЕРГОНОСІЇ – відновлювальні енергоносії, наприклад, сонячне випромінювання, вітер, хвилі, річкова вода, тепло Землі, біомаса.

ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА – комплекс заходів, спрямованих на підтримання параметрів природних компонентів у межах сприятливих для здійснення ними своїх функцій. Основним принципом відтворення природного середовища є повернення геоекосистеми, що зазнала надмірного впливу і перебуває на межі деградації до здатності саморегулювання.

ВІДХОДИ – речовини, матеріали й предмети, що утворюються у процесі людської діяльності і не мають подальшого використання за місцем утворення чи виявлення. Вони спричиняють забруднення навколишнього середовища, займають простір природних екосистем, негативно впливають на живі природні об'єкти і тому потребують видалення чи знищення. Відходи можна переробляти та утилізувати за наявності відповідних технологій і економічних передумов.

ВІДХОДИ ТОКСИЧНІ – особливо небезпечні відходи фізичні, хімічні, радіоактивні чи біологічні властивості яких здатні спричинити різні ураження організму людини або інших живих істот, а також негативно впливати на навколишнє середовище.

ВІКОВА СТРУКТУРА ПОПУЛЯЦІЙ – співвідношення у складі популяцій особин різних вікових груп (у тварин) і станів (у рослин). Відображають інтенсивність відтворення, рівень смертності, швидкість зміни поколінь.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНА – складова громадянської відповідальності, інструмент стримування та запобігання екологічним порушенням.

ВОДА АГРЕСИВНА – природна або технологічна вода, що має здатність руйнувати ґрунти, гірські породи, металеві конструкції, будівельні матеріали через наявність у ній розчинених газів, солей і кислот. Агресивність води залежить від її хімічного складу.

ВОДА АТМОСФЕРНА – вода у рідкому чи твердому стані, що випадає з атмосфери на земну поверхню у вигляді опадів і бере участь у загальному кругообігу Земної кулі.

ВОДА ПИТНА – вода, яка за органолептичними властивостями, хімічним і мікробіологічним складом та радіологічними показниками відповідає стандартам і санітарному законодавству.

ВОДИ СТІЧНІ – води, що утворилися у процесі господарсько-побутової та виробничої діяльності, а також відведені із забудованої території, на якій вони утворилися внаслідок випадання атмосферних опадів. Води стічні розрізняють – побутові, промислові, дощові, талі, сільськогосподарські, каналізаційні.

ВОДНА ЕКОСИСТЕМА – екосистема, у структурі і функціонуванні якої провідна роль належить воді як абіотичному компоненту середовища існування гідробіонтів.

ВОДНІ РЕСУРСИ – природні запаси вод річок, озер, боліт, водосховищ, льодовиків, морів і океанів, а також запаси підземних вод певної території, які використовуються або їх можна буде використовувати для потреб населення і різних галузей господарства.

ВОДОГОСПОДАРСЬКА ЕКОЛОГІЯ – науковий напрям, який комплексно і всебічно вивчає водогосподарський і екологічний стан водних і навколоводних екосистем, розробляє кількісні та якісні методи визначення впливу господарської діяльності на використання водних ресурсів та їхній стан, обґрунтовує методи, способи, нормативи і технології для мінімізації цього впливу, щоб забезпечити стале функціонування, розвиток водних екосистем і екологічно безпечне водокористування.

ВОДОЗАБЕЗПЕЧЕННІСТЬ – ступінь відповідності потреби у воді фактичному забезпеченню водоспоживача, що виражається в одиницях об'єму.

ВОДООХОРОННА ЛІСОВА СМУГА – масивні та смугові лісові насадження, які виконують переважно водоохоронні функції. Розрізняють такі їх види: прируслові, призаплавні, привитокові, берегові.

ВОДООХОРОННІ ЗАХОДИ – комплекс компенсаційних заходів у басейнах річок, спрямованих на реалізацію вимог природоохоронного законодавства.

ВОДООХОРОННІ ЗОНИ – природоохоронні території регульованої господарської діяльності, які виокремлюють уздовж морів, навколо озер, водосховищ та інших водойм. Вони призначені для створення сприятливого режиму водних об'єктів, запобігання їх забрудненню, засміченню і вичерпанню, знищенню навколоводних рослин і тварин, а також зменшенню коливань стоку.

ВОЛЮНТАРИЗМ ЕКОЛОГІЧНИЙ – намагання реалізувати свої цілі у процесі природокористування без урахування екологічних обмежень та вимог щодо окремих видів діяльності, а також екологічної безпеки.

ВСЕЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ БІОЛОГІЧНОГО І ЛАНДШАФТНОГО РІЗНОМАНІТТЯ – документ, спрямований на вживання заходів для зупинення деградації біологічного та ландшафтного різноманіття в Європі. Висвітлено у декларації «Про збереження природної спадщини Європи» (1995).

ВСЕСВІТНІЙ ДЕНЬ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА (Всесвітній день довкілля) – міжнародний день проведення заходів, що підтверджують прагнення урядів і організацій до збереження і поліпшення навколишнього середовища.

ВСЕСВІТНІЙ ФОНД ДИКОЇ ПРИРОДИ – міжнародна незалежна природоохоронна організація з питань збереження дикої природи. Діяльність фонду спрямована на охорону біорізноманіття, забезпечення збалансованого використання відновлюваних природних ресурсів, зменшення забруднення і запобігання застосуванню неефективних, шкідливих моделей споживання.

ВСЕСВІТНЯ ХАРТІЯ ПРИРОДИ – міжнародний документ (1982), що заклав основи міжнародного визнання принципів взаємовідносин людини і навколишнього природного середовища, які пізніше були розвинуті в принципи сталого (збалансованого, стабільного) розвитку.

ВСЕУКРАЇНСЬКА ЕКОЛОГІЧНА ЛІГА – неурядова громадська організація природоохоронного спрямування. Започаткована 1997 р. Об'єднує вчених, освітян, політичних і громадських діячів, представників ділових кіл усіх регіонів.

Г

ГАЗИ ВИХЛОПНІ – автомобільні гази (NO_2, CO, SO_2, свинець, вуглеводні та ін.), небезпечні для абіотичних (в першу чергу для людини) компонентів середовища. Сірчистий газ – порушує у рослин процес фотосинтезу, у людей і тварин зменшує резистентність організму, підвищує сприятливість до різних захворювань. Оксиди вуглецю викликають метгемоглобію, оксиди азоту мають подразнювальну дію.

ГАЗОАНАЛІЗАТОР – прилад для визначення якісного й кількісного складу газової суміші, зокрема викидів автомобільного транспорту. У відпрацьованих газах визначають наявність оксиду вуглецю, вуглеводнів, елементарного вуглецю (у вигляді сажі), оксиду азоту, свинцю, бенз(а)пірену та інших сполук.

ГАЗОСТІЙКІСТЬ – здатність біотичних об'єктів протистояти отруйній дії летких забруднювачів (оксиди сірки, азоту, галогени, органічні леткі сполуки). Найчастіше вивчають газостійкість рослин. Газостійкість буває пасивна (забезпечується морфо-фізіологічними бар'єрами); активна (пов'язана із здатністю рослин трансформувати в процесі метаболізму отруйні сполуки у менш отруйні або неотруйні).

ГАЛОФІЛИ – організми, які існують лише в умовах високої солоності середовища.

ГАЛОФІТИ – рослини, що ростуть на засолених ґрунтах.

ГАЛОФОБИ – організми, які живуть у прісному або слабо солоному середовищі.

ГАМЕРОФІЛИ – організми, які розширюють свій ареал завдяки діяльності людини через збільшення площ трансформованого екотопу.

ГЕЛІОБІОНТИ – організми, що пристосувалися до проживання у болотах (наприклад, рис, очерет, деякі молюски та ін.).

ГЕЛІОТРОПІЗМ – здатність рослин набувати певного положення під впливом сонячного світла. Особливо виразно проявляється у соняшника, череди та деяких інших рослин.

ГЕЛІОФІЛЬНІСТЬ – ставлення організму до світла. Розрізняють рослини світлолюбні, тіньолюбні, тіньовитривалі і такі, які не потребують світла (наприклад, гриби та бактерії). Тварини також мають певну геліофільність. Більшість з них геліофіти, але є і сциофіти, і мешканці неосвітлених печер та глибин океанів.

ГЕЛІОФІТИ – рослини, що потребують для свого розвитку багато світла й пристосовані до життя при повному сонячному освітленні (наприклад, злакові).

ГЕМЕРОФОБИ – організми, які зникли внаслідок впливу діяльності людини на природне середовище через зменшення площ природних екотопів.

ГЕНОФОНД – сукупність генів, наявних у певному угрупованні живих організмів, популяціях, групах популяцій, видах або вищих таксономічних категоріях. Основою генетичної цілісності популяції є наявність статевого процесу, який забезпечує можливість постійного обміну генетичною інформацією.

ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ – частина географічної оболонки Землі, яка безпосередньо пов’язана з життям і діяльністю людини і є необхідною й постійно діючою матеріальною основою розвитку суспільства.

ГЕОЕКОСИСТЕМА – складна цілісна просторово-часова природна або природно-антропогенна система, елементи якої тісно взаємопов’язані характерними для них процесами тепло- і вологообміну, біогеохімічного кругообігу певними видами господарської діяльності.

ГЕОПАТОГЕННІ ЗОНИ - негативна дія токсичних елементів і різних фізичних полів земного і космічного походження.

ГЕТЕРОТРОФИ – організми, що живляться тільки органічними речовинами, які синтезують інші види. До гетеротрофів належать всі тварини, рослини – паразити, гриби, більшість мікроорганізмів, а також людина.

ГЕТЕРОТРОФИ – організми, які для одержання енергії та живлення використовують готові органічні сполуки (вуглеводи, білки, жири), що їх синтезують автотрофи. Розрізняють консументи та редуценти. До них належать гриби, більшість мікроорганізмів, деякі вищі паразитичні рослини, всі тварини, а також людина.

ГІГРОФІЛИ – наземні організми, пристосовані до проживання в середовищі з високою вологістю.

ГІДРОБІОНТИ – організми, що живуть у водному середовищі.

ГІДРОСФЕРА – сукупність усіх поверхневих водних об’єктів земної кулі, підземних вод, льодовиків і снігового покриву, включаючи воду атмосферну, яка об’єднана глобальним кругообігом речовин та енергії. Основний об’єм води гідросфери припадає на Світовий океан (96,4%), який вкриває 71% площі планети.

ГІДРОФІТИ – водні рослини цілком або більшою своєю частиною занурені у воду (ряска, елодея, лататтяі), вони можуть також прикріплюватися до ґрунту (лататтяі) і вільно плавати (елодея, ряска). Гідрофіти відіграють важливу роль в екології водойм (утворюють значну кількість біомаси, виділяють кисень, ефективно поглинають мінеральні речовини, створюють умови для розмноження і життєдіяльності багатьох представників фауни).

ГІДРОХОРІЯ – поширення плодів, насіння та інших зачатків рослин водними течіями або на об’єктах, що плавають. Характерна для рослин, що ростуть у воді або на берегах водойм (лататтяі, осока, стрілолист та ін.).

ГІПОКСІЯ або кисневе голодування – знижений вміст кисню в організмі чи в деяких його органах і тканинах. Виникає внаслідок недостатнього постачання або порушення використання кисню. Гіпоксія у людей пов’язана з нестачею кисню або окремими захворюваннями чи отруєннями. Спостерігається під час перебування у

високогір'ї, замкненому просторі при великому скупченні людей, при сильному забрудненні повітря.

ГЛИБИННА ЕКОЛОГІЯ – напрям екології, що базується на західному раціоналізмі й обстоює необхідність розв'язання екологічних проблем індустріального суспільства шляхом удосконалення технологій, спрямованих на зменшення рівнів забруднення та раціональне використання природних ресурсів заради добробуту людини.

ГЛОБАЛЬНА ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА – стан біосфери Землі, що загрожує порушенням самоорганізації екосистеми й руйнацією структурних і функціональних зв'язків, життєво важливих для існування її та суспільства. Характеризується не лише посиленням дії людини на природу, а й різким збільшенням впливу зміненої людьми природи на суспільний розвиток.

ГЛОБАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ – розділ екології, що вивчає дію антропогенних чинників на біосферу в цілому і процеси, спричинені цією дією, розробляє прогнози наслідків таких процесів і визначає напрями діяльності, необхідної для відведення або ослаблення їхнього негативного впливу.

ГЛОБАЛЬНЕ ФОНОВЕ ЗАБРУДНЕННЯ – забруднення природного середовища внаслідок перенесення забруднюючих речовин на відстань понад 1000 км від будь-яких джерел забруднення з подальшим надходженням їх до інших елементів середовища – літо-, гідро- та біосфери.

ГЛОБАЛЬНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ ФОНД – міжурядова структура, створена на експериментальних засадах для сприяння міжнародній співпраці та фінансування діяльності, спрямованої на усунення глобальних екологічних загроз.

ГЛОБАЛЬНІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ – проблеми, пов'язані з порушенням рівноваги в підсистемах біосфери, що втрачають здатність до саморегуляції під впливом антропогенного чинника. Такі проблеми розглядають на національному, регіональному і глобальному рівнях. Вплив на довкілля, зумовлений специфікою ставлення до природи в окремій країні, здійснюється на конкретному національному рівні, поступово відбувається інтеграція негативних процесів на регіональному та глобальному рівнях. Причини виникнення проблем: швидке зростання масштабів виробництва, недосконалість виробничих технологій, певний тип соціально-економічних відносин, криза духовної культури.

ГЛОБАЛЬНІ ЗМІНИ КЛІМАТУ – сукупність процесів внутрішньовікових, міжвікових і тривалих періодів змін глобальної кліматичної системи Землі.

ГОМЕОСТАЗ – здатність живих систем усіх рівнів складності підтримувати свої структурно-функціональні властивості в стані відносної стабільності чи динамічної рівноваги.

ГОМЕОСТАЗ ПОПУЛЯЦІЇ – здатність популяції підтримувати відносну стабільність і цілісність генотипної структури при зміні умов середовища.

ГРАНИЧНО ДОПУСТИМА ДОЗА (ГДД) – максимальна кількість шкідливої речовини, проникнення або дія якої не спричиняє згубних наслідків у організмі або екосистемі.

ГРАНИЧНО ДОПУСТИМА КОНЦЕНТРАЦІЯ (ГДК) – встановлений рівень концентрації забруднюючої речовини у воді, повітрі, ґрунті вище якого ці ресурси вважаються непридатними для використання.

ГРАНИЧНО ДОПУСТИМЕ РЕКРЕАЦІЙНЕ НАВАНТАЖЕННЯ – максимальна кількість відвідувачів на одиницю рекреаційної площі за проміжок часу, що не спричинює протягом тривалого періоду негативних наслідків у процесі рекреаційного природокористування.

ГРАНИЧНО ДОПУСТИМИЙ СКИД (ГДС) – маса забруднюючих речовин у стічній воді, що є максимально допустимою для відведення за встановленим режимом даного пункту водного об'єкта за одиницю часу. Нормативи ГДС забруднюючих речовин встановлюють для поетапного досягнення значень екологічних нормативів якості води

водних об'єктів та еколого-гігієнічних і санітарно-гігієнічних норм у місцях розміщення джерел водопостачання і водокористування, у т.ч. місць рекреації, для забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини і нормального функціонування водних екосистем.

ГРІНПІС (від англ. Greenpeace — «Зелений світ») – незалежна некомерційна міжнародна громадська екологічна організація активістів, яка ставить за мету попередити деградацію навколишнього середовища.

ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА – одна з функцій управління у цій сфері, спрямована на перевірку додержання юридичними та фізичними особами вимог, правил, нормативів законодавства про охорону навколишнього середовища, запобігання екологічним правопорушенням та застосування заходів державного примусу до осіб, які їх вчиняють.

ҐРУНТ – верхній шар земної кори, що сформувався під впливом живих організмів і природних чинників та характеризується родючістю.

ДЕГРАДАЦІЯ – занепад певної системи, перехід її з вищої стадії розвитку на нижчу, втрата раніше набутих властивостей, погіршення якості.

ДЕГРАДАЦІЯ ЛАНДШАФТІВ – природний або антропогенно зумовлений процес спрощення будови й погіршення властивостей ландшафту, який негативно позначається насамперед на його вразливих компонентах – біорізноманітті, ґрунті, поверхневих і ґрунтових водах. Особливістю деградації ландшафту є «ланцюгове» поширення негативних змін ландшафтного різноманіття за межі його безпосередньої деградації.

ДЕГРАДАЦІЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА – процес негативних змін середовища життя людини, зумовлених природними чинниками і різними формами антропогенної діяльності.

ДЕКАНЦЕРОГЕНІЗАЦІЯ – один з профілактичних заходів, спрямований на відвернення або зменшення шкідливого впливу на людину певних канцерогенних продуктів чи матеріалів. Полягає у видаленні або зниженні в них вмісту канцерогенно-небезпечних сполук за допомогою механічних, фізичних, хімічних, біологічних методів або шляхом зміни технології їх виробництва.

ДЕМЕКОЛОГІЯ (ПОПУЛЯЦІЙНА ЕКОЛОГІЯ) – розділ екології, який вивчає взаємозв'язки, взаємозалежності між популяціями та їхнім природним оточенням, закономірності їх виникнення, формування та еволюції, розвитку їхніх екологічних і генетичних структур, міжпопуляційних взаємовідносин.

ДЕМОГРАФІЧНА ЕКОЛОГІЯ – галузь екології людини, що досліджує вплив демографічних процесів на стан і перспективи розвитку системи «суспільство – навколишнє середовище». Вивчає наявні та потенційні загрози для стану навколишнього середовища, пов'язані з перенаселенням (демографічний вибух), зокрема питання щодо об'єктивних оцінок межі зростання чисельності населення, дестабілізації глобальної екосистеми та кількісних характеристик динаміки народонаселення Землі. Розглядає ключові чинники загроз, пов'язаних з чисельністю населення Землі: невідповідність технологічної бази потребам суспільства, структурні деформації, суспільні конфлікти.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИБУХ – стрімке зростання народонаселення на земній кулі у 2-й половині XX ст., коли кількість народжених набагато перевищувала кількість померлих. Це призвело до різкого збільшення чисельності населення.

ДЕМУТАЦІЯ – зміна рослинності, спрямована на відновлення первинного стану фітоценозу після припинення дії збурювального чинника (одна із форм вторинної сукцесії).

ДЕНЬ ДОВКІЛЛЯ – щорічна акція, що проводиться в Україні в третю суботу квітня для підтримки діяльності, започаткованої Всеукраїнською акцією «Дерево-життя» та

іншими громадськими ініціативами. Запроваджено згідно з Указом Президента України «Про День Довкілля» 20 квітня 1997 р. У цей день органи державної влади, місцеве самоврядування спільно з громадськістю та широкими верствами населення проводять різні заходи спрямовані на поліпшення стану довкілля (озеленення, благоустрій населених пунктів, очищення водних джерел), збереження природно-заповідних об’єктів, поширення екологічних знань.

ДЕНЬ ЗЕМЛІ – щорічна акція, яку проводять в усьому світі 22 квітня з метою інтеграції зусиль людства для збереження навколишнього середовища та забезпечення збалансованого розвитку.

ДЕПОПУЛЯЦІЯ – значне зменшення чисельності, видалення особин одного виду (людей, тварин, рослин), які займають певну територію, екотоп. Це явище негативного приросту населення, коли показник смертності перевищує показник народжуваності.

ДЕРЕВОСТАН – сукупність дерев, що є основним компонентом лісової екосистеми і утворює найвищий ярус лісостепу. Ознаками деревостану є його склад, форма, походження, вік, повнота, бонітет, середні висота та діаметр дерев, запас деревини і клас її товарності.

ДЕРЖАВНА ЛІСОВА ОХОРОНА – спеціально уповноважена державна служба, що здійснює правозастосовні та правоохоронні функції у сфері лісового господарства. Здійснює організацію наземної та авіаційної охорони лісів, контролює виконання заходів протипожежної безпеки, своєчасного виявлення та боротьби з лісовими пожежами, здійснює охорону лісів від самовільних вирубок, розкрадання, винищення та інших правопорушень, контролює виконання лісозаготівельних правил відпуску деревини на пні, сінокосіння, випас худоби.

ДЕРЖАВНИЙ КАДАСТР ТВАРИННОГО СВІТУ – систематизована сукупність відомостей про географічне поширення видів тварин, їхню чисельність і стан, характеристики середовища їхнього існування і сучасного господарського використання, а також інші дані, необхідні для забезпечення охорони і раціонального використання тваринного світу.

ДЕРЖАВНИЙ ОБЛІК У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА – державна система реєстрації про кількісні та якісні характеристики навколишнього середовища і його окремих компонентів. Містить відомості про стан ґрунтів, вод, атмосферного повітря, лісів, тваринного і рослинного світу, природно-заповідного фонду та інших категорій і об’єктів особливої державної охорони про забруднення, фізичні і біотичні впливи на довкілля внаслідок діяльності суб’єктів господарювання, про стан пилогазоочисного устаткування та приладів для вимірювання екологічних параметрів, об’єктів.

ДЕРЖАВНІ КАДАСТРИ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ – єдина державна система обліку кількісних, якісних та інших характерних природних ресурсів, обсягу, характеру та режиму їхнього використання.

ДЕСТРУКЦІЯ ЕКОСИСТЕМИ – незворотний процес руйнування екосистеми, зумовлений внутрішніми чи зовнішніми чинниками. Відбувається переважно під впливом безпосереднього чи опосередкованого антропогенного навантаження.

ДЕТЕРГЕНТИ – хімічні речовини, що знижують поверхневий натяг води і використовуються як миючі засоби.

ДЕТРИТОФАГИ – гетеротрофні організми водних і наземних екосистем, що живляться детритом і мікроорганізмами, які його розкладають. У наземних екосистемах до детритофагів належать в основному ґрунтові безхребетні; у водних – планктонні організми.

ДЕУРБАНІЗАЦІЯ – зменшення кількості міського населення.

ДЕФІЦИТНІСТЬ РЕСУРСІВ – недостатність того чи іншого виду рослин порівняно з суспільною потребою в них.

ДИБІОНТИ – організми, що живуть в різних середовищах (наприклад, у водному і повітряному) або за рахунок двох господарів (паразит, що живе у двох різних середовищах).

ДИВЕРГЕНЦІЯ – поділ одного угруповання на два, зумовлений зовнішніми або внутрішніми змінами.

ДИГРЕСІЯ – занепад, погіршення і навіть перебудова структурно-функціонального стану екосистеми чи будь-якої живої системи (підсистеми) під впливом переважно зовнішніх збурювальних чинників. Відчутні дигресивні процеси спричиняють знелісення територій, ерозію ґрунтів, опустелювання, вторинне засолення ґрунтів, перезволоження і переосушення меліорованих земель.

ДИКА ПРИРОДА – території, на яких природа збереглася у своєму природному «дикому» стані.

ДИМОВИЙ ТУМАН – густий туман з домішками диму, газів промислових підприємств і автомобільного транспорту, різновид смогу.

ДИНАМІКА ЕКОСИСТЕМИ – зворотні або незворотні зміни екосистеми, які відбуваються під впливом зовнішніх чинників чи внутрішніх суперечностей у процесі її розвитку.

ДИНАМІКА ПОПУЛЯЦІЇ – часові зміни структури популяції, зумовлені внутрішньо популяційними процесами і дією зовнішніх чинників.

ДОВКІЛЛЯ – багатозначне поняття, широко вживане у науково-природничому, суспільно-науковому і загальнокультурному контекстах, яке потребує уточнення відповідно до цілей конкретного дослідження.

ДОЗВІЛ (ЛІЦЕНЗІЯ) НА ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ – офіційний документ, який засвідчує право підприємств, установ, організацій, громадян на спеціальне використання конкретних природних ресурсів у межах затверджених лімітів протягом визначеного дозволом строку.

ДОМІНАНТИ – види, що переважають (кількісно або за біомасою) в угрупованнях (фітоценозах), відрізняються енергією росту й розвитку, значно змінюють умови зростання, обмежуючи тим самим існування в угрупованні багатьох організмів.

ДОПУСТИМЕ ЕКОЛОГІЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ – сукупна дія різних антропогенних чинників, що істотно не впливають на якість навколишнього середовища або змінюють його у допустимих межах. Ґрунтується на тому, що зміни кількісних і якісних екологічних показників не звужують можливості використання природного об’єкта за його призначенням і забезпечують збереження всіх компонентів навколишнього середовища на заданому рівні, не порушують екосистеми і не зумовлюють негативних наслідків у життєдіяльності живих істот, в т.ч. і людей.

ДОЩ КИСЛОТНИЙ – підкислений дощ (сніг), який утворюється при взаємодії з водяною парою, що є в атмосферному повітрі, промислових відходах.

Е

ЕВРИБАТНІ ОРГАНІЗМИ або еврибати – водні організми, що здатні жити на різних глибинах (при різному тиску води). Наприклад, поліхети, кити, деякі види риб, що здійснюють вертикальні переміщення без будь-яких наслідків для життєдіяльності.

ЕВРИБІОНТИ – організми, що можуть жити при значних змінах умов середовища. Здатні витримувати великі коливання температури, солоності, жити на різних глибинах.

ЕВРИТЕРМНІ ОРГАНІЗМИ або евритерми – організми, здатні жити в умовах значних змін температури середовища (наприклад, вовк, горностай, сокіл, сапсан, які поширені майже по всьому суходолу північної півкулі від субтропіків до крайніх широт).

ЕВРИТОПНІ ОРГАНІЗМИ – організми, що здатні жити в різних умовах середовища і мають широкий діапазон екологічної витривалості.

ЕВРИФАГИ –тварини, які здатні споживати різноманітну їжу рослинного і тваринного походження.

ЕВТРОФІКАЦІЯ – перебудова біологічних систем, в результаті надлишкового надходження органічних і мінеральних речовин у водоймах.

ЕДАФІЧНІ ЧИННИКИ – ґрунтові умови і чинники зростання рослин, від яких залежать стан і структура ценозу. Едафічні чинники розрізняють – фізичні, хімічні, біотичні.

ЕДИФІКАТОРИ – види рослин, які переважають у фітоценозі та формують відповідне середовище.

ЕКЗОСФЕРА – зовнішня оболонка атмосфери, найвіддаленіша від Землі (від 800 до 1600 км). Це область розсіювання. Земного тяжіння тут недостатньо, і йде витік газів у світовий простір.

ЕКОГУМАНІЗМ – сучасна форма гуманізму, специфіка якого полягає в подоланні протиставлення суспільства й природи і розумінні органічної єдності та взаємозумовленості в розвитку людини, суспільства і природи.

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ – поліпшення екологічного стану природних або соціальних систем (наприклад, зменшення рівня забруднення довкілля, підсилення потенціалу самовідтворення екосистем, оздоровлення середовища життєдіяльності людини).

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА – процес екологічно спрямованого вдосконалення виробничої сфери. Здійснюється на основі генерування наукових ідей, розвитку конструктивних рішень, технічних засобів і технологій вдосконалення екологічних знань, навичок та світогляду персоналу виробничої сфери. Передбачає створення нових екологічно вдосконалених товарів, які б заміщували у виконуваних функціях менш досконалі аналоги або задовольняли б принципово нові потреби людини, пов'язані зі зменшенням негативного впливу на довкілля, вдосконалення конструкції виробів щодо зменшення негативного екологічного впливу всіх стадій їхнього життєвого циклу.

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ОСВІТИ – процес формування екологічних світоглядних позицій, нової філософії життя, типу мислення і взаємовідносин у системі людина – техносфера - біосфера шляхом введення в навчальні програми усіх навчальних закладів України спеціальних дисциплін екологічного спрямування, а також наповнення інших дисциплін матеріалом екологічного змісту. Переорієнтація світогляду в процесі навчання з антропоцентричного на біосферологічний.

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – процес організації рекреаційної діяльності на засадах впровадження ідей збереження природного та історико-культурного середовища.

ЕКОЛОГІЧНА АМПЛІТУДА – межі пристосування виду чи угруповання до умов середовища.

ЕКОЛОГІЧНА ВАРТА – Всеукраїнська дитяча спілка «Екологічна варта» (1999). Мета – активізація природоохоронної діяльності. Об'єднує дітей, молодь та педагогів-практиків. Девіз: «Стань на варті власного майбутнього».

ЕКОЛОГІЧНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРОДУКЦІЇ – документ, підготовлений у встановленому порядку виробником продукції, який засвідчує, що така продукція відповідає встановленим екологічним вимогам.

ЕКОЛОГІЧНА КАТАСТРОФА – природна аномалія (тривала засуха, масовий мор худоби), яка виникає в результаті прямого або опосередкованого впливу господарської діяльності людини на природні процеси, що приводить до несприятливих екологічних та економічних наслідків і навіть загибелі населення певного регіону; аварія технічного пристрою (атомної електростанції), яка приводить до катастрофічних змін в природному середовищі, і, як правило, до масової загибелі живих організмів.

ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА – напружені відносини людини й природи, які характеризуються невідповідністю розвитку продуктивних відносин і ресурсо-

екологічними можливостями біосфери. Це криза, пов'язана з надмірним промислом великих хребетних тварин (50-100 тис. років тому) і сучасна криза, яка пов'язана з інтенсифікацією виробництва та порушенням рівноваги в екосистемах і відносинах людського суспільства з природою.

ЕКОЛОГІЧНА МЕРЕЖА – сукупність взаємопов'язаних природних об'єктів, переважно тих, що охороняються, які у межах фізико-географічного чи адміністративно-територіального простору доповнюють один одного і забезпечують екологічну стабільність. До складу мережі входять райони (ядра, біоцентри), що різняться значенням, функціями і концентрацією біорізноманіття, буферні зони, відновлювані зони, в яких природний рослинний покрив відновлюється до оптимального, а також екологічні коридори.

ЕКОЛОГІЧНА НІША – фізичний простір із властивими йому екологічними умовами, що визначають існування будь-якого організму; місце виду в природі, яке включає не лише положення його в просторі, а й функціональну роль у біогеоценозі та ставлення до абіотичних чинників середовища існування. Екологічна ніша характеризує ступінь біологічної спеціалізації (адаптації) даного організму (популяції), зокрема його місце в ланцюгах живлення.

ЕКОЛОГІЧНА ПІРАМІДА – модель, яка відображає кількість особин, їх біомасу, вміщену в ній енергію, на кожному трофічному рівні екосистеми – продуцентів, консументів різного порядку і редуцентів. Розрізняють три типи екологічної піраміди – піраміду чисел, яка відображає чисельність організму; піраміду біомаси, яка характеризує загальну суху масу або іншу мірку кількості живої речовини; піраміду енергії, яка показує величину потоку енергії і продуктивність на наступних трофічних рівнях.

ЕКОЛОГІЧНА ПЛАСТИЧНІСТЬ – ступінь витривалості організмів або їх угруповань до дії чинників середовища, пристосованості їх до різноманітних умов середовища без морфологічних змін.

ЕКОЛОГІЧНА СМЕРТНІСТЬ – загибель особин у певних умовах середовища, що залежності від умов і стану популяції, часто приводиться в порівнянні з теоретичною мінімальною смертністю – постійною величиною, яка характеризує загибель особин в ідеальних (оптимальних) умовах, коли максимальна тривалість життя співпадає з фізіологічною тривалістю.

ЕКОЛОГІЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ – здатність екосистем протистояти дії абіотичних чинників і чинників біотичного середовища, включаючи антропогенні впливи. Часто її розглядають як екологічну рівновагу, тобто відносну стійкість видового складу живих організмів, їх чисельності, продуктивності, сезонних змін, біологічного кругообігу речовин. В основі екологічної стабільності лежить постійність біологічного кругообігу речовин, який в кожній конкретній екосистемі має особливості, що пов'язані з видовим складом і чисельністю організмів, їх типом метаболізму.

ЕКОЛОГІЧНА СТЕЖИНА – навчально-виховний комплекс організації навчально-пізнавальної, дослідницької і конкретної природоохоронної роботи дітей та учнівської молоді безпосередньо в природі, в основу якої покладено вивчення її об'єктів і явищ. Мета: ознайомлення учнів з видовим різноманіттям флори і фауни своєї місцевості, вивчення, збереження і примноження рослин і тварин, які є складовою біогеоценозів; об'єктів природи, що перебувають на межі зникнення; просвітницька та пропагандистська робота з метою відповідального ставлення до природи.

ЕКОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ – будь-які елементи, умови зовнішнього середовища, що здійснюють той чи інший вплив на живі організми. Екологічні чинники розрізняють – абіотичні, біотичні, антропогенні.

ЕКОЛОГІЯ – наука, яка досліджує взаємозв'язки рослин, тварин, грибів, мікроорганізмів та вірусів між собою та навколишнім середовищем. Термін «екологія» запропонував німецький вчений Ернст Геккель у 1866 р.

ЕКОЛОГІЯ ГЛОБАЛЬНА – наукова дисципліна, яка вивчає біосферу (екосистему), що охопила всю земну кулю. Основні завдання – вивчення антропогенних змін навколишнього середовища, обґрунтування методів його збереження і покращення в інтересах людства, вияснення закономірностей еволюції біосфери. Першочергове завдання – прогнозування змін біосфери в майбутньому.

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ – міждисциплінарна наука, що вивчає закономірності взаємодії людини й навколишнього середовища, динаміку росту народонаселення, збереження здоров’я, удосконалення фізіологічних і психічних можливостей людини.

ЕКОЛОГІЯ РОСЛИН – розділ екології, що вивчає взаємодію і взаємозалежність між рослинними організмами й середовищем їх існування; взаємовідносини рослин і фітоценозів, а також фітоценозів і середовища.

ЕКОЛОГІЯ ТВАРИН – розділ екології, що вивчає спосіб життя тварин у зв’язку з умовами їх існування та значення чинників навколишнього середовища для основних функцій тваринних організмів (живлення, розмноження, виживання, коливання чисельності).

ЕКОСИСТЕМА – природна чи створена людиною функціональна система: сукупність істот, пов’язаних між собою біотичними та іншими зв’язками, які взаємодіють між собою, утворюючи систему взаємозумовлених біотичних або абіотичних явищ і процесів, характеризуються відносно однорідним середовищем проживання. Основними властивостями екосистеми є її цілісність і відносна стійкість, що виявляється у здатності до саморегуляції і самовідновлення.

ЕКОСИСТЕМИ ЕТАЛОННІ – природні екосистеми, які можуть слугувати еталоном непорушених антропогенним впливом природних територіальних комплексів. Є зразком для обґрунтування заходів щодо поліпшення структурно-функціональної організованості різних типів денатуралізованих екосистем, можуть бути використані для порівняльних наукових досліджень природних і антропогенних змін у біогеоценотичному покриві. До таких систем належать у лісових зонах пралісові екосистеми, природні лучні та торфово-болотні екосистеми, у степовій зоні – природні степові екосистеми.

ЕКОСИСТЕМОЛОГІЯ – розділ загальної екології, який вивчає екосистеми, їх походження, структурно–функціональні особливості, поширення, еволюцію, антропогенну динаміку, способи використання і охорону.

ЕКОСФЕРА – біогеоценотичний покрив планети, який складається із сукупності всіх біогеоценозів.

ЕКОТИП – група особин будь-якого виду, які пристосовані до певних умов існування і відрізняються від інших груп особин того самого виду, спадково закріпленими особливостями.

ЕКОТОН – ділянка на стику різних середовищ існування, зона переходу між середовищами існування різного типу (наприклад, узлісся).

ЕКОТОП – сукупність природних абіотичних чинників, яка характеризує певну однорідну ділянку Землі.

ЕКСПЕРТИЗА ЕКОЛОГІЧНА – вид науково-практичної діяльності спеціально уповноважених державних органів, еколого-експертних формувань та об’єднань громадян, що ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці проектних та інших матеріалів чи об’єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього середовища і спрямована на підготовку висновків про відповідальність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього середовища, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки. Проведення екологічної експертизи регулює Закон України «Про екологічну експертизу» (1995). Метою її є запобігання негативному впливові антропогенної діяльності на стан навколишнього середовища та здоров’я людей, а також оцінка ступеня екологічної безпеки господарської діяльності та екологічної ситуації на окремих територіях і об’єктах.

ЕМІСІЯ – газоподібні, рідкі і тверді речовини, шум, вібрація тощо, які потрапляють із установок (електростанції, фабрики, автомобілі) в навколишнє природне середовище.

ЕНДЕМІКИ – види організмів, а також таксони вищих рангів, поширені лише на окремій території. Залежно від розміру такої території розрізняють ендеміки–локальні, вузькорегіональні, широкорегіональні, плюрирегіональні та ін. Ті ендеміки, які поширені лише в межах однієї країни називаються національними.

ЕПІФІТИ – рослини, що оселюються на інших видах рослин, проте не використовують їх як джерело живлення. Мають спеціальні пристосування для добування поживних речовин і води з навколишнього середовища. Прикріплюючись до інших рослин вони мають достатню кількість вологи, тепла, освітлення для свого розвитку.

ЕПІФІТОТІЯ – масовий розвиток інфекційної хвороби рослин на певній території, спричинений активністю патогенів, якими можуть бути гриби, бактерії, віруси.

ЕТИКА ЕКОЛОГІЧНА – напрям прикладної етики, який розглядає етичні аспекти взаємодії суспільства й природи, моральні підходи до екологічної відповідальності.

ЕФЕМЕРИ – однорідні трав'янисті рослини, які проходять певний цикл розвитку за дуже короткий період року. Час проростання, тривалість життя, а також розміри рослин дуже варіюють залежно від природних умов.

ЄВРОПЕЙСЬКА АГЕНЦІЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА (ЄАНС) – організація, яка здійснює збір, обробку та аналіз інформації про стан навколишнього середовища Європи. Існує з 1990 р.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЕКОЛОГІЧНЕ БЮРО (ЄЕБ) – федерація громадських організацій екологічного спрямування усіх країн – членів Європейського союзу та більшості країн, що приєдналися до нього. Засновано в 1974 р. Об'єднує 133 громадські організації з 25 країн. Завдання: захист і поліпшення стану навколишнього середовища в Європі та забезпечення права громадян брати участь у цій діяльності.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЧЕРВОНИЙ СПИСОК ТВАРИН ТА РОСЛИН, що перебувають під загрозою зникнення та рекомендація щодо його застосування – документ схвалений Європейською економічною комісією на 46-й сесії (1991). Містить перелік таксонів фауни і флори, яким загрожує зникнення у світовому масштабі. Входять – 60 видів ссавців, 28 – птахів, 37 – рептилій, 19 – амфібій, 38 – прісноводних риб, 238 – безхребетних і близько 4500 судинних рослин.

ЄМНІСТЬ ЕКОСИСТЕМИ БІОТИЧНА – міра здатності екосистеми акумулювати певну кількість перетвореної на ресурси енергії, необхідної для підтримання структурного різноманіття біотичного угруповання.

ЄМНІСТЬ РЕКРЕАЦІЙНА – рівень рекреаційного природокористування, який свідчить про можливості здійснення рекреаційної діяльності населення на певній території без деградації природного середовища та антропокультурних комплексів. Відображає здатність рекреаційно привабливої території до збереження та відновлення своїх властивостей в умовах нормального (регульованого) потоку рекреантів.

ЖИВА РЕЧОВИНА – сукупність живих організмів, які населяють Землю і нерозривно зв'язані з біосферою як невід'ємна її частина і функція. Загальна маса живої речовини – $2{,}4 \cdot 10^{12} – 3{,}6 \cdot 10^{12}$ г.

ЖИВА СИСТЕМА – система здатна до розвитку, гомеостазу, саморегуляції та самовідтворення.

ЖИТТЄВА ФОРМА – сукупність видів рослин або тварин (як близьких за систематикою, так і далеких), з подібним зовнішнім виглядом (габітусом), що виробився

під впливом екологічних чинників і спадково закріпився. Термін життєва форма запропонував датський ботанік Е. Вармінг (1884).

ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР – реальне просторове поле взаємодії природи й суспільства, на яке поширюється сфера впливу людини.

ЖИТТЄВІСТЬ – ступінь стійкості живих організмів стосовно умов зовнішнього середовища.

ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ – узагальнена назва сукупності процесів, пов'язаних з біологічною та соціальною діяльністю людини.

ЗАБОЛОЧУВАННЯ ҐРУНТУ – процес підвищення вологості ґрунтів під впливом постійного перезволоження в умовах застою води на поверхні, що призводить до утворення різних видів заболочених і болотних ґрунтів.

ЗАБРУДНЕННЯ – надходження до природного середовища або утворення в ньому твердих, рідких, газоподібних речовин, мікроорганізмів або енергії у кількості, що зумовлює зміну складу і властивостей компонентів природи і є шкідливою для людини, флори і фауни. Збільшення концентрації фізичних, хімічних, біологічних чи біотичних агентів у навколишньому середовищі, що може спричинювати негативні наслідки.

ЗАБРУДНЕННЯ АНТРОПОГЕННЕ – забруднення природного середовища внаслідок господарської і побутової діяльності людини, яке призводить до негативних порушень, складу та структури екосистеми. Проявляється у формі привнесення у середовище забруднюючих речовин, антропогенного походження або як збільшення багаторічного рівня їх концентрації, що спричиняє негативний вплив на людину і живі організми.

ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ – зміна складу і властивостей атмосферного повітря внаслідок надходження або утворення в ньому фізичних, біологічних чинників, хімічних сполук, що можуть несприятливо впливати на здоров'я людини та стан навколишнього середовища. Природні джерела – виверження вулканів, лісові пожежі, пилові бурі, процеси вивітрювання. Антропогенні – викиди від стаціонарних та пересувних джерел забруднення, випромінювання тощо.

ЗАБРУДНЕННЯ БІОЛОГІЧНЕ (БІОТИЧНЕ) – випадкове або пов'язане з діяльністю людини проникнення в екосистему сторонніх їй видів тварин чи рослин.

ЗАБРУДНЕННЯ БІОСФЕРИ – комплекс різноманітних впливів на біосферу внаслідок виробничої діяльності суспільства, які зумовлюють несприятливі зміни в глобальній екосистемі та загрожують існуванню живих істот і здоров'ю людини.

ЗАБРУДНЕННЯ ЕЛЕКТРОМАГНІТНЕ – форма фізичного антропогенного забруднення, що виникає внаслідок зміни електромагнітних властивостей середовища і спричиняє глобальні та місцеві геофізичні аномалії та зміни у тонких біологічних структурах. Несприятливий вплив електромагнітного поля на організм може проявитися при напрузі 1000 В/м. Найчутливішою до електромагнітного забруднення є нервова система, зміни якої призводять до порушення інших систем організму і обмінних процесів.

ЗАБРУДНЕННЯ МЕХАНІЧНЕ – забруднення середовища агентами, що чинять на нього механічну дію без фізико-хімічних та біологічних наслідків (пластикові вироби, скло, цегла, інші інертні вироби).

ЗАБРУДНЕННЯ МІКРОБІОЛОГІЧНЕ – (мікробне) – поява дуже великої кількості мікроорганізмів, що пов'язано з масовим їх розмноженням на антропогенних субстратах, або в середовищі, зміненому в результаті господарської діяльності людини.

ЗАБРУДНЕННЯ ПРИРОДНЕ або забруднення, викликане будь-якими природними причинами незалежно від впливу людини на природні процеси (наприклад, виверження вулкану, пилові бурі, урагани і т.д.).

ЗАБРУДНЕННЯ РАДІОАКТИВНЕ – форма фізичного забруднення, пов'язана з перевищенням природного рівня вмісту в середовищі радіоактивних речовин.

ЗАБРУДНЕННЯ СВІТЛОВЕ – форма фізичного забруднення, пов'язана з порушенням інтенсивності ритміки природного освітлення певної території в результаті впливу штучних джерел світла, що приводять до аномалій в житті рослин і тварин.

ЗАБРУДНЕННЯ СВІТОВОГО ОКЕАНУ – надходження до світового океану забруднюючих речовин у кількості, що перевищує здатність морського середовища до самоочищення.

ЗАБРУДНЕННЯ ТЕПЛОВЕ – форма фізичного антропогенного забруднення, яке виникає внаслідок підвищення температури середовища, головним чином у зв'язку з промисловими викидами нагрітого повітря, гарячих газів і теплої води, або як вторинний наслідок зміни хімічного складу середовища.

ЗАБРУДНЕННЯ ФІЗИЧНЕ – забруднення середовища, пов'язане із зміною його фізичних параметрів: температурно-енергетичних (забруднення теплове), хвильових (забруднення світлове, шумове, електромагнітне), радіаційних (забруднення радіаційне) тощо.

ЗАБРУДНЕННЯ ХІМІЧНЕ – забруднення пов'язане зі зміною природних хімічних властивостей середовища, а також проникнення в середовище хімічних речовин, яких у ньому не було або в концентраціях, що перевищують норму.

ЗАБРУДНЕННЯ ШУМОВЕ – форма фізичного забруднення (антропогенного походження), яке виникає в результаті збільшення інтенсивності і повторюваності шуму понад природний рівень. Забруднення шумове спричинює збільшення втомлюваності та зниження розумової активності людини, воно, як правило, спричинене великою кількістю промислових об'єктів і транспорту, що призводить до підвищеної втомлюваності людини, зниження її розумової активності, поступової втрати слуху.

ЗАБРУДНЮВАЧІ (ЗАБРУДНЮЮЧІ РЕЧОВИНИ) – природні або антропогенні фізичні агенти, хімічні речовини, які потрапляють у природне середовище або виникають у ньому в кількостях, що перевищують межі звичайних граничних коливань чи середнього природного фону за певний відрізок часу, або перебувають у ньому в кількостях, що перевищують показники, допустимі для конкретних цілей.

ЗАГАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ – неоднозначне поняття, за допомогою якого дослідники характеризують поєднання різних розділів екології (теоретичної й прикладної, факторіальної, екології особин, популяцій, угруповань та екосистем).

ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНА ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ НА 2000-2015 РОКИ – екологічна програма національного рівня, яка визначає мету, завдання і заходи щодо створення екомережі. Основою для формування загальнополітичних і стратегічних заходів цієї Програми є рекомендації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995) щодо формування Всеєвропейської екомережі як єдиної просторової системи. Метою Програми є сприяння реалізації державної політики на пріоритетних напрямах розвитку держави і координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади для розв'язання екологічних проблем, зокрема таких, як фрагментація ландшафтів та екосистем, яка відбувається внаслідок будівництва мережі транспортних комунікацій (доріг, автострад, трубопроводів, водосховищ) та пов'язаних з ними іригаційних споруд (дамб, гребель, насосних станцій), ліній електропередач, що порушує міграційні шляхи тварин та цілісність екосистем, спричиняє деградацію природного середовища тощо.

ЗАГРОЗА БІОРІЗНОМАНІТТЮ – природні чи антропогенні чинники, що можуть призвести або вже призводять до збіднення чи знищення різноманітності проявів життя на внутрішньовидовому, видовому чи екосистемному рівнях. Йдеться насамперед про зростання ризику вимирання рідкісних видів організмів внаслідок діяльності людини, яка завдає шкоди природі.

ЗАКАЗНИК – категорія природно-заповідного фонду України, щодо якої законодавство встановлює особливий режим охорони, відтворення й використання.

ЗАКОН ДЕСЯТИ ВІДСОТКІВ (закон Ліндемана) – закономірність, згідно з якою з одного трофічного рівня екологічної піраміди на інший переходить у середньому не більше 10-20% енергії біомаси. У збалансованих екосистемах цей закон не веде до несприятливих наслідків.

ЗАКОН МІНІМУМУ ЛІБІХА – закон, згідно з яким відносна дія окремого екологічного чинника тим сильніша, чим більше він знаходиться в порівнянні з іншими екологічними чинниками в мінімумі. За Лібіхом – від речовини, концентрація якої є в мінімумі, залежить ріст рослин, величина і стійкість їх урожаю.

ЗАКОН ТОЛЕРАНТНОСТІ ШЕЛФОРДА – закон, згідно з яким чинником що лімітує процвітання організму (виду), може бути як мінімум, так і максимум екологічного чинника, діапазон між якими визначає величину толерантності (витривалості) організму до цього чинника. Цей закон відкритий у 1913 році.

ЗАМОР – масова загибель водних тварин (в основному риб), спричинена зменшенням кількості розчиненого у воді кисню або появою в ній отруйних речовин. Відбувається через природне погіршення аерації водойм або внаслідок антропогенного забруднення.

ЗАПЛАВА – відносно рівна частина річкової долини, яку під час повеней чи паводків періодично затоплює вода.

ЗАПОВІДНЕ УРОЧИЩЕ – лісові, степові, болотні та інші природні комплекси, що мають наукове, природоохоронне та естетичне значення, виділені з метою їх збереження в природному стані.

ЗАПОВІДНИК – територія (акваторія), яка особливо охороняється і повністю виключена з будь-якої господарської діяльності (в т.ч. відвідування людьми) з метою збереження еталонів природи.

ЗАПОВІДНИК БІОСФЕРНИЙ – територія природно-заповідного фонду України загальнодержавного значення. Створюється з метою збереження у природному стані типових природних комплексів, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних чинників. До біосферних заповідників відносяться – Асканія-Нова, Дунайський, Карпатський, Чорноморський.

ЗАПОВІДНО-ЛІСОМИСЛИВСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО – територія, виділена для комплексного ведення лісового господарства на наукових основах, а також для охорони, відтворення і розмноження мисливської фауни в умовах заповідного режиму.

ЗАХОРОНЕННЯ ВІДХОДІВ – остаточне розміщення відходів у спеціально відведених місцях чи на об'єктах таким чином, щоб довгостроковий шкідливий вплив відходів на природне середовище та здоров'я людини не перевищував установлених нормативів. Це може бути полігон, комплекс, шламосховище, хвостосховище, відвал гірських порід.

ЗАЦІПЕНІННЯ ТВАРИН – стан організму пойкілотермних тварин, що характеризуються різким зниженням їхньої життєдіяльності і є пристосуванням до несприятливих умов існування. Це один з проявів анабіозу.

ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ – система правових, організаційних, економічних, фінансових, матеріально-технічних, освітніх та інших заходів, спрямованих на охорону, відтворення і використання екосистем, видів тварин і рослин та місць їх знаходження, а також елементів ландшафтів.

ЗБІР ЗА ЗАБРУДНЕННЯ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА – загальнодержавний податковий платіж, який підлягає сплаті фізичними та юридичними особами за здійснювані ними викиди забруднюючих речовин стаціонарними і пересувними джерелами забруднення в атмосферне повітря; скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти; утворення та розміщення відходів.

ЗДАТНІСТЬ ДО САМООЧИЩЕННЯ – здатність екосистеми позбавлятися токсичних техногенних сполук або мінімалізувати їхню шкідливу дію.

ЗЕЛЕНА ЗОНА – позаміська система зелених насаджень, що виконує санітарно-екологічні та рекреаційні функції.

ЗЕЛЕНА КНИГА УКРАЇНИ (ЗКУ) – державний документ, у якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних, зникаючих і типових природних рослинних угруповань, що потребують охорони.

ЗІВЕРТ – одиниця еквівалентності дози випромінювання, що дорівнює 100 берам.

ЗМІНИ СЕРЕДОВИЩА – зміни в складових компонентах навколишнього природного середовища, які можуть бути зворотними або незворотними.

ЗНЕШКОДЖЕННЯ ВІДХОДІВ – обробка відходів з одержанням речовин, що можуть увійти до природних біохімічних циклів, або не впливатимуть шкідливо на навколишнє середовище.

ЗОНА АВАРІЇ – територія, на яку поширилися наслідки аварії, тобто небезпечної події техногенного характеру, що спричинило загибель людей, або створило загрозу життю та здоров'ю людей, призвело до руйнування будівель, споруд, обладнання і транспортних засобів, порушення виробничого чи транспортного процесу і завдало шкоди довкіллю.

ЗОНА АРИДНА – ландшафтні зони з недостатнім зволоженням. За умов, коли випаровування перевищує кількість опадів, у цих зонах, як правило, немає лісової рослинності, біологічна продуктивність низька.

ЗОНА БУФЕРНА – земельна або екваторіальна зона охоронна з природним або частково зміненим станом ландшафту. Прилягає безпосередньо до ціннішої природоохоронної території і створює перепону для зовнішніх негативних чинників, в т.ч. антропогенних. Це територія навколо природних ядер, біоцентрів, уздовж екологічних коридорів та найцінніших ділянок інших елементів екомережі.

ЗОНА ВОДООХОРОННА – природоохоронна територія регульованої господарської діяльності, що встановлюється вздовж річок, морів та навколо озер, водосховищ для створення сприятливого режиму водних об'єктів, запобігання їх забрудненню, засміченню й вичерпанню, знищенню навколо водних рослин і тварин, а також зменшенню коливань стоку.

ЗОНА ГУМІДНА – узагальнююча назва ландшафтних зон із достатнім і надлишковим зволоженням.

ЗОНА ЕКОЛОГІЧНОГО РИЗИКУ – зона на поверхні суходолу або в акваторіях океану, де людська діяльність може привести до небезпечних екологічних ситуацій з катастрофічними наслідками.

ЗОНА КОМФОРТУ – оптимальне поєднування температури, вологи, світла, швидкості руху повітря та інших факторів, в зоні впливу яких воліє знаходитись людина за можливості вибору і градієнтного розподілу цих чинників.

ЗОНА ЛАНДШАФТНО-РЕКРЕАЦІЙНА – територія, що включає озеленені ділянки, водні простори та інші сприятливі елементи природного ландшафту в межах забудови населеного пункту та його приміської зеленої зони. До її складу входять: парки, сади, лісо- та гідропарки, міські ліси, пляжі, а також охоронні ландшафти, землі сільськогосподарського використання та інші угіддя, які формують систему відкритих просторів; позаміські зони масового короткочасного й тривалого відпочинку, курортні території, ділянки установ громадського обслуговування відпочиваючих.

ЗОНА НАДЗВИЧАЙНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ – окрема місцевість, на якій виникають надзвичайні екологічні ситуації, за яких сталися негативні зміни в навколишньому середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави. Негативні зміни можуть мати форму втрати, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів внаслідок надмірного забруднення довкілля, руйнівного впливу стихійних сил природних та інших чинників, що обмежують або

виключають можливість життєдіяльності людини і здійснення господарської діяльності в цих умовах.

ЗОНА ОПТИМУМУ - діапазон найсприятливішого впливу екологічного чинника або його оптимуму для організмів конкретного виду.

ЗОНА ПЕСИМУМУ – зона помітного пригнічення життєвих функцій організмів при відхиленні екологічних чинників від оптимуму.

ЗОНА САНІТАРНОЇ ОХОРОНИ – територія, де запроваджується особливий санітарно-епідеміологічний режим з метою охорони та збереження природних об’єктів чи комплексів.

ЗОНА СЕЛЬБИЩНА – територія, що включає ділянки житлової забудови різних типів та громадські забудови установ і підприємств громадського обслуговування населення, адміністративно-управлінських, правоохоронних, медичних, торгівельно-підприємницьких, спортивних та інших закладів.

ЗОНА СПОКОЮ – ділянка лісових, мисливських і рибальських угідь та інших природних ландшафтів, на якій обмежена господарська та рекреаційна діяльність людини для запобігання втручанню у перебіг природних процесів.

ЗОНА ТИШІ – ділянка в межах рекреаційної території, де встановлюється особливий режим поведінки відвідувачів, основною умовою якого є заборона голосного спілкування та використання технічних засобів, що створюють шум. Додержання особливих норм поведінки ослаблює фактор неспокою, не порушує процесів життєдіяльності тварин, дає можливість відвідувачам спостерігати за їх полохливими видами, природними звичками в характерному середовищі, як правило, в період розмноження (сезон тиші).

ЗООБЕНТОС – сукупність водних тварин, які живуть на поверхні, дні водойми чи занурені у ґрунт, тваринна частина бентосу. За розмірами розрізняють нано-, мікро-, мезо-, мейо- та макрозообентос. Більшість представників зообентосу є кормом для риби.

ЗООЛОГІЧНИЙ ПАРК – установа, призначена для створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їхнього генофонду, вивчення дикої фауни, розроблення наукових основ її розведення у неволі, організація екологічної освітньо-виховної роботи. Створюються такі парки як на загальнодержавному так і на місцевому рівні. Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними культурно-освітніми установами, роботу яких регулює Положення про зоологічний парк загальнодержавного значення, затверджене спільним наказом Мінекобезпеки та Мінкультури України 20 лютого 1998 року.

ЗООМАСА – сумарна кількість речовин живих зоологічних об’єктів або систематичної групи тварин, що накопичилася на певний момент часу на конкретній території, в екосистемі, біосфері.

ЗООПЛАНКТОН – угруповання тваринних організмів малих форм, які все життя чи частину його проводять у товщі води, пасивно переміщуючись, і не здатні чинити опір течії. Найпоширенішими представниками прісноводного зоопланктону є найпростіші, коловертки, гіллястовусі та веслоногі ракоподібні, велігери молюсків, зокрема дрейсени. Зоопланктон бере активну участь у процесах самоочищення водойм і є харчовим об’єктом риб.

ЗООЦЕНОЗ – сукупність тваринних організмів, що входять до складу біоценозу.

І

ІДІОСИНКРАЗІЯ – підвищена індивідуальна чутливість організму до деяких речовин (до продуктів рослинного або тваринного походження, лікарських засобів), вплив яких викликає ті чи інші хворобливі реакції.

ІМПЕРАТИВ ЕКОЛОГІЧНИЙ – вимога враховувати в господарській діяльності людини природні закони та обмеження, а також не перевищувати межі екологічної ємності природних екосистем.

ІМУНІТЕТ –активно чи пасивно набута здатність до захисту організму та підтриманні його гомеостазу, специфічно спрямована проти імуногенних чинників, як мають ознаки генетичної чужорідності. Розрізняють вроджений та набутий імунітет.

ІНВАЗІЯ – зараження організму тваринами-паразитами; включення в угруповання нових, не характерних для нього видів; вторгнення у будь-яку місцевість не характерних для неї видів живих організмів.

ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ – систематизований облік кількості, якості, динаміки запасів та інших характеристик усіх природних ресурсів певної території, а також відомостей про обсяг, характер, форми і ступінь їх використання; складова державних кадастрів природних ресурсів і державної системи моніторингу довкілля.

ІНВЕСТИЦІЇ ЕКОЛОГІЧНІ – вкладання капіталу в формі всіх видів майнових та інтелектуальних цінностей у природоохоронну діяльність і раціональне природокористування, у забезпечення ресурсно–екологічної безпеки, екобізнес, результатом якого є одержання прибутку або досягнення соціального та екологічного ефекту.

ІНДЕКС ЖИВОЇ ПЛАНЕТИ – показник, який використовують для відображення тенденції розвитку популяцій диких видів хребетних тварин в усьому світі.

ІНДИКАТОР ЗАБРУДНЕННЯ – індикатор, що сигналізує наявність, нагромадження або зміну кількісного чи якісного складу забруднювачів у навколишньому середовищі. Індикатор забруднення може мати біологічну (певні види рослин і тварин, фізіологічний стан і властивості яких вказують на характер і ступінь зміни якості природного середовища їх існування під впливом різноманітних забруднень), хімічну (речовини або реакції, що змінюють свої хімічні властивості під впливом певних забруднювачів) або фізичну (речовини або процеси, які змінюють свої фізичні параметри під впливом забруднювачів) природу.

ІНДИКАТОР УМОВ СЕРЕДОВИЩА – організми або угруповання, що вказують на стан зовнішнього середовища, його фізичні, хімічні, біологічні чинники, їх інтенсивність, режим, ступінь зміни.

ІНДИКАТОРНІ РОСЛИНИ – рослини, яким властива різко виражена пристосованість до певних умов навколишнього середовища і які є виразниками цих умов. Так, наявність хвоща, редьки дикої, папороті, вересу свідчить про кислу реакцію ґрунтового розчину; дуб, акація, шипшина - нейтральну; содник – про засоленість ґрунту хлоридами; знаходження у складі лісових фітоценозів анемони дібровної, свідчить про багатий вміст у ґрунті вапна.

ІНСТРУМЕНТ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ – система організаційних, економічних і соціально-психологічних важелів впливу на окремих людей і колективи для досягнення цілей екологізації.

ІНТЕГРАЛЬНИЙ ПРИРОДНИЙ РЕСУРС – сукупність усіх видів природних ресурсів як чинників життя суспільства в поєднанні з матеріальними і трудовими ресурсами.

ІНТЕГРАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНА – процес упорядкування, узгодження та об’єднання структур і функцій, властивих живим системам на кожному рівні їхньої організації (на рівні популяцій, видів, угруповань, біоценозів).

ІНТРОДУКЦІЯ – переселення особин окремих видів рослин і тварин за межі їх ареалів і адаптація їх до нового середовища життя, початковий етап акліматизації.

ІНФОРМАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНА – інформація в письмовій, аудіовізуальній, електронній та іншій матеріальній формі, що стосується всіх компонентів природного середовища і всіх аспектів його взаємодії з суспільством. Включає відомості про стан

природного середовища чи його об’єктів – Землі, вод, надр, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та про рівні їх забруднення, про біорізноманіття і його компоненти, включаючи генетично змінені організми, про джерела, речовини, енергію, продукцію та інші чинники, які впливають або можуть вплинути на стан довкілля та здоров’я людей, про загрозу виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати їх ліквідації, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їхнього негативного впливу на природні об’єкти та здоров’я людей.

ІОНОСФЕРА – шар атмосфери (80-5000 км від поверхні Землі), який розміщений в межах термосфери і вирізняється значною кількістю іонізованих молекул та атомів атмосферних газів та вільних електронів.

ІРИГАЦІЯ – штучне зрошення агроценозів на полях і городах.

К

КАДАСТР – система обліку та економічної оцінки земель і земельних ділянок, кількісного і якісного стану територій та окремих об’єктів природно-заповідного фонду, природних ресурсів, водних об’єктів, родовищ і проявів корисних копалин, тваринного і рослинного світу, лісового фонду тощо.

КАЛЕНДАР ЕКОЛОГІЧНИХ ДАТ – система переліку дат, які відзначаються ООН, ЮНЕСКО, ЮНЕП та Україною і пов’язані з охороною навколишнього середовища, флори і фауни, безпекою життєдіяльності, людини, захистом екологічних і соціальних прав людини. Дає відомості про проведення природоохоронних акцій на планеті, а також про Всеукраїнські екологічні акції, які проводяться щороку.

КАНЦЕРОГЕНИ або канцерогенні речовини – сполуки різної хімічної природи, які під час дії на організм здатні зумовлюють розвиток пухлин або збільшення частоти і прискорення їх появи. Розрізняють ендогенні та екзогенні канцерогени. Прояв дії канцерогенів залежить від ступеня еволюційного розвитку живих організмів, які не лише зазнають їхнього впливу, а й самі відіграють різну роль у циркуляції цих сполук, беручи участь у їх утворенні, поширенні, накопиченні та розкладанні.

КАРТИ ЕКОЛОГІЧНІ – карти, що відображають певні природні властивості компонентів природи або ландшафтів у цілому та наслідки взаємодії соціально-економічних і природних систем, характеризують їх екологічний стан і у зв’язку з цим – якість умов існування живих організмів і людини. Розрізняють їх типи: інвентаризаційні, оцінювальні, прогнозні та рекомендаційні.

КАРТОГРАФУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНЕ – сукупність і поєднання процесів, етапів, методик тематичного, технологічного і екологічного спрямування, що мають своїм завданням отримання кінцевого результату – створення екологічних карт.

КАТАКЛІЗМИ – раптовий переворот, катастрофа, природна аномалія, що спричинює важкі екологічні та соціально-економічні наслідки (землетрус, виверження вулкану, цунамі, екстремальний паводок; несподівана зміна структури угруповання внаслідок її порушення під впливом зовнішніх природних чи антропогенних чинників середовища); аварія на інженерно-технічному об’єкті (атомній електростанції, хімічному підприємстві, дамбі водосховища), що спричинює масштабні несприятливі зміни природного середовища, масову загибель живих організмів і людей, великі економічні втрати. Сюди також відносять такі аномалії як тривалі посухи або дощі, масову загибель тварин, рослин, населення. Катаклізми мають глобальні негативні екологічні наслідки.

КАТАСТРОФА ЕКОЛОГІЧНА – великомасштабна природна аномалія або аварія, спричинена господарською діяльністю людей, яка призводить до негативних змін середовища та до масової загибелі живих організмів, а також до значних матеріальних збитків. Виникає внаслідок сильного прямого або опосередкованого антропогенного впливу на ландшафти, а також дії негативних і небезпечних природних явищ.

КАТАСТРОФІЧНІ ЗМІНИ – зміни угруповань екосистем, викликані катастрофічними природними (виверження вулканів, пожежі, зсуви) або антропогенними (розорювання, вирубка) чинниками.

КИСЛОТНИЙ ДОЩ – антропогенне забруднення атмосфери викидами двоокису сірки та окисами азоту. Має pH менше 5,6.

КІНЦЕВА ЕНЕРГІЯ – енергія, яка постачається кінцевому споживачу (домашнє господарство, промислове підприємство, водій автомобіля тощо) після перетворення первинної енергії на нафтопереробних, коксохімічних заводах, електростанціях тощо і після їх розподілу через електромережу, мережу бензоколонок тощо, аж до електророзетки, бензобаку, баку для мазуту.

КІНЦЕВИЙ ЕНЕРГОНОСІЙ - бензин, дизельне пальне, мазут, брикети, вугілля, кокс, газ, сонячне тепло, електроенергія, спиртове пальне, тепло із централізованого теплозабезпечення тощо.

КЛІМАКС – кінцева стаціонарна стадія сукцесії угруповань як вищий ступінь розвитку рослинності, ґрунтів і екосистем, характер якої визначають кліматичні, геоморфологічні, ґрунтові, біотичні та антропогенні чинники.

КЛІМАКС ЕКОЛОГІЧНИЙ – стабільна кінцева стадія розвитку екосистеми, що найбільше відповідає умовам певної місцевості.

КОЕВОЛЮЦІЯ – принципи гармонійного спільного розвитку живої і неживої природи, людини і суспільства.

КОЕФІЦІЄНТ КОРИСНОЇ ДІЇ – відношення отриманої у процесі перетворення енергії до затраченої енергії.

КОЛОНІЯ ОРГАНІЗМІВ – група особин одного виду, іноді кількох видів, що живуть разом, маючи від такого проживання певну вигоду (колективний захист від хижаків, близькість до місць добування корму тощо). Характерна для колоніальних птахів (чайок, граків, ластівок), для багатьох водних організмів (колонія коралів).

КОМЕНСАЛІЗМ – особлива форма взаємин між двома видами тварин, коли один з них (коменсал) користується окремими перевагами за рахунок іншого, не завдаючи йому прямої шкоди.

КОМПОНЕНТ ЕКОЛОГІЧНИЙ – основні матеріально-енергетичні складові екологічних систем – енергія, газовий склад, інформація та ін.

КОНВЕНЦІЯ – тип сучасного правового міжнародного документу, який визначає умови співпраці країн та організацій щодо певного об'єкта чи типу діяльності. Одним з важливих напрямів такого правового регулювання є екологічний.

КОНКУРЕНЦІЯ – суперництво за обмежені життєво необхідні ресурси між особинами одного або різних видів. Може виникати за простір, їжу, світло. Існує внутрішньо видова, міжвидова, пряма та опосередкована конкуренція.

КОНСОРЦІЯ – структурна одиниця біоценозу, яка об'єднує автотрофні та гетеротрофні організми на основі просторових, харчових або таких зв'язків, що пов'язані з пересуванням.

КОНСУМЕНТИ – організми, які живляться органічними речовинами, синтезованими автотрофними організмами, безпосередньо або через інші організми у процесі живлення, на відміну від редуцентів, не розкладають органічні речовини до простих мінеральних складових. Усі консументи гетеротрофи.

КОНТРОЛЬ ЗА НАВКОЛИШНІМ СЕРЕДОВИЩЕМ – спостереження за станом і змінами важливих для людини та біоценозу характеристик: складу повітря, якості води, рівня радіації тощо; порівняння одержаних даних з стандартними характеристиками; виявлення джерел шкідливого впливу на ці характеристики та інформація органів управління про стан навколишнього середовища.

КОСМОПОЛІТИ – види, роди та інші таксономічні категорії рослин і тварин, які поширені в усіх частинах земної кулі. Космополітів набагато більше серед водних організмів, що пояснюється стабільнішими умовами зовнішнього середовища, багато їх

також є серед бур'янів і рослин, які ростуть на смітниках, а також серед тварин, які живуть поряд з людиною (синантропи).

КРИЗА ДЕМОГРАФІЧНА – різке зменшення народонаселення, пов'язане з погіршенням соціально-економічних або екологічних умов життя.

КРИЗА ЕКОЛОГІЧНА – якісна зміна системних параметрів природного середовища, його біологічних, фізичних, хімічних компонентів, що призводить до порушення природних умов життєдіяльності людини. Розрізняють два типи кризи: 1) спричинена природними процесами; 2) спричинена діяльністю людини. Природні процеси: підземні, наземні, космічні катаклізми (землетруси, виверження вулканів, урагани, повені, метеоритні вибухи, удари комет); відносини конкурентного характеру, коливання чисельності видів, зміни домінантних видів. Другі – антропогенні – результат потужного впливу людини на довкілля, що порушує природну динамічну рівновагу. За масштабами кризи розрізняють видові, локальні, тотальні, глобальні.

КРИПТИЗМ – явище пристосування, коли тварини зливаються своїм забарвленням з предметами навколишнього середовища (піщаним ґрунтом, корою дерев і гілок, листям), що робить їх непомітними для ворогів.

КРИТИЧНІ ВИДИ – види, які перебувають під критичною загрозою, тобто мають дуже високий ризик зникнення в природі у найближчий час згідно з будь-яким критерієм, визначеним Міжнародним союзом охорони природи та природних ресурсів.

КРІОФІЛИ – організми, які постійно живуть при максимально низьких температурах (тундрі, арктичних і антарктичних пустелях, у високогір'ях, холодних морях і т.д.). До кріофітів належать бактерії, одноклітинні водорості, деякі черви, комахи, молюски, риби, які живуть в арктичних і антарктичних пустелях, тундрі, у високогір'ях, холодних морях та ін.

КРІОФІТИ – холодостійкі рослини, можуть нормально розвиватися при порівняно низьких температурах. Ростуть в холодних, але сухих місцях - на сухих ділянках тундри, кам'янистих смугах і обвалах, у високогірних холодних пустелях.

КРУГООБІГ ТОКСИКАНТІВ У БІОСФЕРІ – переміщення, накопичення, трансформація та перерозподіл токсичних речовин антропогенного походження між різними оболонками Землі (атмосферою, гідросферою, педосферою та літосферою). Джерелом токсикантів є промисловість, сільське господарство, військова та інша діяльність людини. Продукти функціонування техногенних споруд (викиди, води стічні, випаровування з полів, нафтові викиди тощо) потрапляють у водне середовище з опадами, стоком з підземними водами. Повітря забруднюється різними викидами, педосфера – хімічними добривами та отрутохімікатами.

КСЕНОБІОТИК – будь-яка чужорідна для організму або угруповання організмів речовина, яка може спричинити порушення природних процесів у біосфері, у т.ч. захворювання і загибель живих організмів.

КСЕРОФІЛИ – організми, що пристосувалися до життя в безводних місцевостях (пустелях, напівпустелях, сухих степах). Одні ксерофіли задовольняються запасами води, що міститься в їжі, другі – метаболічною водою, треті пристосувались до тривалого перебування без води. Наприклад, черепахи, тушканчики, ховрахи, курдючні вівці, верблюди.

КСЕРОФІТИ – рослини посушливих місць, що пристосовані до життя в умовах тривалої атмосферної і ґрунтової посухи. Ксерофіт має спеціальні пристосування, які перешкоджають випаровуванню води і запобігають перегріванню рослини, ростуть вони переважно в степах, пустелях, напівпустелях. Наприклад, ковила, астрагал, типчак, молодило.

КУЛЬТУРА ЕКОЛОГІЧНА – історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у формах і типах організації життя та у створюваних людиною цінностях, яким властиве глибоке і загальне усвідомлення екологічних проблем в динаміці еволюції людства.

КУЛЬТУРНІ ЕКОСИСТЕМИ – екосистеми, створені людиною або такі, що перебувають під її інтенсивним впливом. Розрізняють: окультурені екосистеми, з певною метою змінені людиною (ліс, перетворений в лісопарк); напівкультурні екосистеми – штучно створені, але нерегульовані людиною (штучні лісові насадження); культурні екосистеми – штучно створені й постійно підтримуються людиною в процесі їх експлуатації (сади, чайні плантації); декоративні екосистеми (парки, сквери); агроекосистеми – однорічні і дворічні просапні культури, склад і ґрунтові умови в яких регулюються людиною. До культурних екосистем належать також міста, населені пункти, водосховища, сміттєзвалища та інші об'єкти, створені людиною в природних ландшафтах.

КУЛЬТУРОФІТОЦЕНОЗ – поняття, яким позначають будь-які рослинні угруповання, створені повністю або частково з умисним втручанням людини в їх життєвий цикл для задоволення своїх потреб.

КУМУЛЯЦІЯ – збільшення в біогеоценозах концентрації різних реагентів, які є забруднювачами, та зростаюче накопичення хімічних елементів і речовин в організмах внаслідок тривалого надходження з їжею і при диханні. Збільшення концентрації зумовлює слабка трансформація речовин в екосистемах і уповільнене виведення з організму. Кумуляція може призводити до деградації біогеоценозів, вона властива свинцю, алюмінію, радіоактивним елементам, солям важких металів, органічним сполукам. При постійній значній концентрації забруднювачів у природному середовищі кумуляція зростає на кожному наступному вищому рівні ланцюга живлення.

Л

ЛАБІЛЬНІСТЬ – нестійкість організму проти змін зовнішнього і внутрішнього середовища.

ЛАНДШАФТ або КРАЄВИД – комплексне земне приповерхневе макроорганізоване тіло, закономірно утворене взаємопроникними, взаємозалежними і взаємодіючими матеріальними складовими – природними геокомпонентами і створеною людиною різноманітною сельбищною та виробничо-технічною інфраструктурою.

ЛАНДШАФТ ПЕРЕТВОРЕНИЙ – ландшафт, що зазнав незворотних змін через значний антропогенний або природний вплив, унаслідок чого його ландшафтний інваріант набув нових рис, відмінних від первинних природних.

ЛАНЦЮГ ЖИВЛЕННЯ – послідовність груп організмів, пов'язаних харчовими відносинами типу їжа – споживач, що створює певну послідовність у передачі речовини та енергії.

ЛАТЕНТНИЙ СТАН – стан живого організму, за якого значно уповільнюються всі фізіологічні процеси, обмін речовин мінімальний, прояви життя не помітні.

ЛЕНТИЧНІ ЕКОСИСТЕМИ – екосистеми природних та штучних водних об'єктів з уповільненою течією – озера, болота, ставки, водосховища.

ЛЕТАЛЬНА ЗОНА – доза будь-якого хімічного або фізичного агента, дія якого на живі організми призводить до їхньої загибелі.

ЛІМІТИ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ – визначені законодавством граничні обсяги природних ресурсів, на основі яких видають дозволи на спеціальне їх використання (рослини, тварини, вода, корисні копалини, об'єкти природно-заповідного фонду). Мета – встановлюють для забезпечення раціонального використання природних ресурсів, збереження біорізноманіття природних об'єктів і комплексів.

ЛІМІТУЮЧІ ЧИННИКИ – нестача або надлишок певного чинника, що обмежує можливість нормального існування виду чи популяції. Лімітуючими чинниками можуть бути світло, вода, тепло, хімічні речовини, а також забруднення середовища.

ЛІС – один з основних типів рослинного світу, що складається із сукупності деревних, чагарникових, трав'янистих та інших рослин, включаючи тварин і мікроорганізми, які впливають один на одного, взаємодіють між собою і з навколишнім

середовищем. Ліс є найскладнішим і найпотужнішим рослинним угрупованням, важливою складовою біосфери, елементом географічного ландшафту, акумулятором живої речовини на планеті.

ЛІСИ РЕКРЕАЦІЙНО-ОЗДОРОВЧІ – природні або штучно створені ліси, що виконують переважно рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції. Використовують для різних видів відпочинку населення, туризму, заняття спортом і санаторно-курортного лікування. До них відносять: міські ліси, лісопарки, лісопаркові зелені зони.

ЛІСОВА ПАТОЛОГІЯ – порушення нормального стану лісових дерев і насаджень внаслідок дії різних чинників: абіотичні (мороз, посуха, пізні весняні й ранні осінні заморозки, зимові відлиги, коливання рівня ґрунтових вод, вітровали, сніголами), біотичні (генетичні порушення, збудники вірусних, бактеріальних, грибкових хвороб, нематоди, паразитичні рослини, комахи-фітофаги, безхребетні та хребетні тварини), антропогенні (рекреаційне навантаження, промислове забруднення повітря, ґрунту, вод, коливання рівня ґрунтових вод внаслідок промислової діяльності, забруднення ґрунту побутовими стоками та стоками з полів, що містять залишки агрохімікатів і пестицидів).

ЛІСОВА ТИПОЛОГІЯ – вчення про взаємозв’язки із середовищем, в основі якого лежать дослідження лісових екосистем. Є теоретичною базою лісівництва.

ЛІСОВІ УГРУПОВАННЯ – система автотрофних та гетеротрофних організмів, які взаємодіють в умовах лісового середовища та диференційовані за екологічними нішами лісової екосистеми. Функціонування залежить від взаємовідносин популяцій тварин, рослин і мікроорганізмів та місця їхнього існування.

ЛІСОПАРК – природний впорядкований ліс, призначений для відпочинку населення і організований у конкретну ландшафтно-планувальну систему за допомогою постійної реконструкції насаджень. Залежно від видів рекреаційних впливів та наявності унікальних об’єктів виділяють лісопарки загального типу, або прогулянкові, поліфункціональні, спеціалізовані: історико-меморіальні, курортні, спортивні. Лісопарки поділяють на дві групи: в межах міської забудови та за містом на відстані до 200 м, вони забезпечують поліпшення стану міського середовища, підвищують його архітектурно-художню функцію та органічно поєднують міський і природний ландшафт.

ЛІСОРОСЛИННІ УМОВИ – комплекс абіотичних, біотичних і антропогенних чинників, які зумовлюють функціонування рослинних компонентів лісової екосистеми.

ЛІТОСФЕРА – верхня тверда оболонка Землі (50-200 км), яка включає земну кору (30-60 км) та верхню мантію Землі.

ЛІТОФІТИ – рослини, що ростуть безпосередньо на камінні, скелях. Включають судинні рослини, лишайники, мохи, деякі види синьо-зелених водоростей, вони спричинюють механічне і хімічне руйнування гірських порід.

ЛОТИЧНІ ЕКОСИСТЕМИ – екосистеми природних та штучних проточних водних об’єктів, до яких належать струмки, річки, канали.

М

«МАМА-86» - Всеукраїнська екологічна громадська організація «Мама-86» заснована 1990 р. як об’єднання молодих мам, стурбованих впливом Чорнобильської аварії на здоров’я київських дітей.

МАБ – програма «Людина і біосфера» - міжнародна, міждисциплінарна програма наукових досліджень, метою якої є досконале вивчення структури і функціонування біосфери та її екологічних регіонів, систематичне спостереження за змінами в біосфері в результаті впливу людини, прогнозування впливу цих змін на здоров’я сьогоднішніх та майбутніх поколінь.

МАГАТЕ – міжнародна організація системи ООН, яка є центром сприяння міжнародному співробітництву в області мирного використання атомної енергії. Створена

у 1957 році, об'єднує 113 країн. З 1961 року разом з Всесвітньою метеорологічною організацією (ВМО) МАГАТЕ збирає дані про вміст і розподіл радіоактивних домішок в опадах, здійснює контроль за ситуацією при радіаційних аваріях.

МАГНІТОСФЕРА – область навколоземного простору, заповнена частинками, що рухаються в магнітному полі Землі. Від міжпланетного простору магнітосфера відділена магнітопаузою, уздовж якої частинки корпускулярних потоків («сонячний вітер») обтікають магнітосферу, яка відіграє важливу роль в житті біосфери.

МАКРОЕЛЕМЕНТИ – хімічні елементи, що містяться в рослинних і тваринних організмах у значних кількостях (від десятків відсотків до десятих і сотих часток відсотка). До мікроелементів належать кисень, водень, вуглець, азот, фосфор, сірка, калій, кальцій, магній, натрій, кремній, залізо, хлор та ін.

МАКРОКЛІМАТ або клімат значних географічних просторів – від географічного району, ландшафту до планети в цілому. Закономірності макроклімату відображені на кліматичних картах світу.

МАКРОРЕЛЬЄФ – великі форми земної поверхні, створені переважно ендогенними процесами за участю екзогенних. Це гірські хребти, міжгірні западини, плато, великі вулканічні конуси.

МАКРОФАУНА (ґрунту) – крупні тварини (від 10 міліметрів до кількох сантиметрів) – личинки комах, багатоніжки, дощові черв'яки, мокриці, вовчок тощо.

МАРКУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНЕ – позначення продукції спеціальним знаком, який засвідчує її екологічні характеристики чи пов'язані з нею процеси і методи виробництва, відповідно до нормативних вимог.

МАСКУВАННЯ – здатність тварин різними засобами ставати непомітними або нецікавими для ворогів чи жертви, на яку вони полюють. Маскування характерне в усіх систематичних групах тваринного світу. Забезпечується певними формами тіла чи окремих його частин, забарвленням, інстинктами, елементами поведінки, сформованими у процесі природного добору.

МЕГАПОЛІСИ – найкрутіші сучасні міста з населенням в один і більше мільйонів чоловік (Мехіко, Бомбей, Нью-Йорк, Філадельфія, Вашингтон, Токіо та ін.).

МЕГАФАУНА (ґрунту) – великі землерийні тварини, в основному ссавці, що все своє життя проводять в ґрунті (кроти, сліпаки, сліпушки, цокори тощо).

МЕЗОРЕЛЬЄФ – рельєф, утворений середніми за розмірами формами, який займає проміжне місце між макрорельєфом і мікрорельєфом. До нього належать долини малих річок, балки, невеликі відгалуження хребтів, горби і вали, дюни і бархани, грязьові вулкани, кар'єри, дамби, дорожні виїмки тощо.

МЕЗОСФЕРА – шар атмосфери, що лежить вище стратосфери – на висоті 50-85 км. Для мезосфери характерне зниження температури з висотою (від 0^0С на нижній межі до -90^0С на верхній).

МЕЗОФІЛИ – організми, що пристосувались до життя в умовах середньої вологості повітря і ґрунту з оптимальною температурою +20^0…+30^0С. Мезофіли займають проміжне місце між теплолюбними і холодостійкими організмами. Переважають в помірному поясі (косуля, рябчик, саламандра, тритон, горностай, полівка-економка та ін.).

МЕЗОФІТИ – рослини, що живуть в умовах середнього зволоження. Є проміжною групою між ксерофітами і гігрофітами. Переважають у помірній зоні, досить поширені також у тропіках. До мезофітів належать листяні дерева, лучні рослини, багато лісових трав'янистих рослин, бур'яни та більшість культурних рослин. Своєрідну групу мезофітів становлять ефемери та ефемероїди.

МЕРЕЖА ЕКОЛОГІЧНА – система просторово пов'язаних біотопів на місцевому, регіональному чи іншому рівнях, яка має певний правовий статус і спрямована на відновлення природного каркасу території.

МЕТАБОЛІЗМ ЕКОЛОГІЧНИЙ – процес надходження до екосистеми речовини й енергії та їх біологічного і хімічного перетворення у трофічних ланках.

МЕТЕОПАТІЯ – паталогічні реакції організму людини, спричинені змінами метеорологічних процесів, що є наслідком зниження здатності організму адаптуватися до несприятливих погодно-кліматичних умов.

МИСЛИВСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО – сфера суспільного виробництва, основними завданнями якого є охорона, використання та відтворення мисливських тварин, надання послуг мисливцям щодо здійснення полювання, розвиток мисливського спорту.

МІГРАЦІЯ РАДІОНУКЛІДІВ – періодичне чи безперервне, горизонтальне чи вертикальне переміщення в ґрунті, в рослині чи тварині радіоактивних елементів.

МІГРАЦІЯ ТВАРИН – переміщення тварин за межі індивідуальної ділянки оселення особин чи групи особин. Причинами міграцій є: зміна умов існування чи зміна стадій життєвого циклу.

МІЖНАРОДНА СПІЛКА ОХОРОНИ ПРИРОДИ (МСОП) – одна з найбільших природоохоронних мереж – організацій у світі. Заснована 1948 р. як Міжнародна спілка захисту природи.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА – галузь міжнародного права, сукупність міжнародних принципів і норм, спрямованих на охорону навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів.

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ З ПИТАНЬ ОХОРОНИ ПРИРОДИ – організації, створені для розв’язання екологічних проблем. Виконують цю функцію шляхом координації діяльності, розроблення та фінансування правових документів, програм, проектів та заходів, збирання та поширення інформації, створення й поповнення баз даних, підготовки оглядів й оцінок стану довкілля та його компонентів. Поділяють на: державні, недержавні, такі, що діють під егідою ООН, світового чи регіонального рівня.

МІКРОБІОЦЕНОЗ – сукупність популяцій різних видів мікроорганізмів, які живуть у певному біотопі (бактерії, гриби, актиноміцети, мікроскопічні водорості).

МІКРОКЛІМАТ – клімат певної території, що формується у приземному шарі повітря під впливом неоднорідності підстильної поверхні.

МІМІКРІЯ – подібність одних тварин чи рослин або їхніх органів до інших або до предметів навколишнього середовища, що виникла в процесі еволюції як захисне пристосування організмів.

МІНЕРАЛІЗАЦІЯ – процес розпаду органічних сполук до вуглекислоти, води та солей.

МІНЕРАЛІЗАЦІЯ ВОДИ – сумарний кількісний показник вмісту розчинених у воді речовин. Найпоширенішими є неорганічні солі (в основному бікарбонати, хлориди і сульфати кальцію, магнію, калію і натрію) і невелика кількість органічних речовин, розчинених у воді. Рівень вмісту солей у питній воді залежить від якості води в природних джерелах та істотно коливається в різних геологічних регіонах внаслідок різної розчинності мінералів. Крім природних чинників на мінералізацію води впливають стічні води та міські зливові стоки (особливо, коли сіль використовують для боротьби з ожеледицею на дорогах).

МІСЬКА ЕКОСИСТЕМА або урбоекосистема – функціональна єдність живих компонентів міста (рослинних, тваринних, мікробних, грибних).. середовища їхнього існування та процесів, що відбуваються внаслідок їх взаємодії між собою та з іншими компонентами міської геосоціосистеми.

МОНІТОРИНГ – система тривалих спостережень, оцінювання, контролювання і прогнозування стану та змін будь-яких об’єктів, параметрів і процесів.

МОНІТОРИНГ ЕКОЛОГІЧНИЙ – система спостережень, збирання, опрацювання, передачі, аналізу, прогнозування і збереження інформації про стан навколишнього середовища та зміни його природних компонентів, ресурсів і процесів з метою раціонального природокористування і природовідтворення.

МОНОКАРПІЧНІ РОСЛИНИ – рослини, які цвітуть і плодоносять раз у житті і після плодоношення гинуть. До них належать всі однорічні (жито, пшениця, льон),

дворічні (буряк, петрушка, морква) рослини з багаторічних – деякі агави, бамбуки, пальма тощо.

МОНОЦЕНОЗ – рослинне угруповання, що складається з одного виду рослин. Наприклад, зарості очерету, ліщини, ожини, обліпихи та ін.

МОРТМАСА – складова біогеоценозу, утворена мертвою органічною речовиною, що становить неживий біогенний покрив, яку вимірюють відношенням одиниці маси до одиниці площі або об'єму. Належать залишки мертвих тварин, рештки змертвілих рослин (сухостій у деревостанах, підстилка з опалого листя і трави, повалені стовбури і скинуті на поверхню землі гілки висохлих дерев та кущів, відклади у вигляді торфу, а також детрит, який має мішане рослинно-тваринне походження).

МУТАГЕН – чинник, що призводить до виникнення мутацій.

МУТАЦІЯ – раптова спонтанна або спричинена штучно успадкована зміна генетичного матеріалу, яка супроводжується зміною певної ознаки. Будь-яка зміна у послідовності основ молекули ДНК. Мутації поділяють на: генеративні і соматичні, ядерні і цитоплазматичні, генні, хромосомні й геном ні, домінантні й рецесивні, морфологічні, біохімічні, летальні, спонтанні та індуковані. Найпоширенішими мутаціями є генні, які зумовлюють найрізноманітніші зміни ознак.

МУТУАЛІЗМ – форма симбіозу, за якої співіснуючі організми є корисними один для одного.

Н

НАВАНТАЖЕННЯ АНТРОПОГЕННЕ – показник величини постійного узагальненого впливу людської діяльності на біогеоценозні, ландшафтні, зональні, гірські, океанічні, інші екосистеми та на біосферу загалом, які зумовлюють певні зміни у їхній структурно - функціональній організації. Навантаження розрізняють – техногенне, зоогенне, хімічне, механічне, аграрне, рекреаційне.

НАВАНТАЖЕННЯ ТЕХНОГЕННЕ – категорія навантаження антропогенного, яка відображає рівень узагальненого впливу на структуру і функціональні показники біогеоценозних, ландшафтних, морських та інших екосистем і на біосферу наслідків виробничої діяльності добувних, переробних та інших промислових підприємств і використовуваних ними технічних засобів.

НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ (ДОВКІЛЛЯ) – навколишнє щодо людини, групи людей чи суспільства середовище, в якому живуть люди, відбуваються виробничі, соціальні, демографічні, політичні процеси. Характеризується не лише природними показниками (температура, вологість, місткість, мальовничість, придатність для оздоровлення й відпочинку), а й соціально–економічними, демографічними, етнічними та іншими умовами життя і праці.

НАВЧАННЯ ПРИРОДООХОРОННЕ – комплекс природоохоронного виховання, просвіти та освіти, який формує у людини природоохоронну свідомість, екологічний світогляд та способи охорони природи.

НАДЗВИЧАЙНА ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ – ситуація, за якої на окремій місцевості відбулися негативні зміни в природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави. Такими змінами може бути втрата, вичерпання чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів внаслідок надмірного забруднення природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи та інших чинників, що обмежують або виключають можливість нормальної життєдіяльності та господарської діяльності людини за цих умов.

НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ – порушення нормальних умов життя і діяльності людини на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом або іншою небезпечною подією (епідемією, епізоотією, епіфітотією, пожежею), що може призвести до неможливості проживання

населення на території, ведення господарської діяльності, загибель людей та значних матеріальних втрат. Класифікують надзвичайні ситуації за походженням, ступенем поширення, кількістю людських втрат та розміром матеріальних збитків.

НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН – тимчасовий особливий правовий режим, встановлений на певний період за надзвичайних умов: війни, масові безпорядки, стихійні лиха, епідемії.

НАДІЙНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНА – здатність екологічної системи безвідмовно виконувати енергетико–продукційну функцію та відносно повно самовідновлюватися й саморегулюватися у межах певних, придатних для неї екологічних чинників протягом сукцесійного чи еволюційного часу її існування. Це збереження структури, функції й напряму еволюції екосистеми, без яких певна система замінюється іншою, з іншою структурою, функціями, а іноді - й напрямом еволюції.

НАТУРАЛІЗАЦІЯ – повне пристосування організмів до нових умов існування, остаточне входження інтродуцента в нішу екологічну раніше чужої для нього екосистеми, пов’язане з набуттям цими організмами спеціальної адаптації.

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОМЕРЕЖА – система просторово пов’язаних біотопів на місцевому, регіональному чи іншому рівні, яка має певний правовий статус та відновлює природний каркас території. Ідея екомережі пов’язана з підтриманням та відновленням біогеохімічних циклів, забезпеченням панміксії, неперервності природних ділянок території, збереженням (відновленням) еко- та біотопів, з одного боку, та гармонізацією такої діяльності і суспільно-економічною діяльністю. Створення екомережі є втіленням екосистемного підходу в процесі просторово-планувальної діяльності, базовим інструментом екологічно збалансованого розвитку екомережі правовим чином.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИРОДНИЙ ПАРК – територія природно-заповідного фонду значної площі, виділена з метою збереження, відтворення і рекреаційного використання природних комплексів та об’єктів, які мають особливу природоохоронну, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність, є природоохоронною, рекреаційною, культурно-освітньою, науковою установою загальнодержавного значення.

НЕЗВОРОТНІ ЗМІНИ ЕКОСИСТЕМИ – зміни в структурі та функціонуванні екосистеми, зумовлені впливом переважно потужних зовнішніх природних або антропогенних чинників, унаслідок чого екосистема втрачає здатність за допомогою власних гомеостазних механізмів повернутися до первинного стану.

НЕЙТРАЛІЗМ – форма біотичних відносин, при якій співжиття двох видів на одній території не має для них ні позитивних, ні негативних наслідків. Наприклад, білки і лосі, що живуть в одному лісі, практично не контактують одні з одними.

НЕКРОФАГИ – організми, що живляться мертвими тваринами. До них відносяться птахи (грифи, марабу), ссавці (гієни, шакали), а також деякі комахи (жуки-мертвоїди, личинки двокрилих).

НЕОЕНДЕМІК – вид тварин чи рослин, який поширений на обмеженій частині суходолу або акваторії, пов’язаної з їхнім недавнім походженням, тоді як у реліктів звужений ареал зумовлений вимиранням на решті території колишньої області поширення.

НЕОФІТИ – види рослин, що недавно з’явилися у флорі даної місцевості. Наприклад, елодея занесена в Європу з Північної Америки в XIX ст. Поява неофітів найчастіше пов’язана з господарською діяльністю людини.

НІТРИФІКАТОРИ – еколого-трофічна група ґрунтових мікроорганізмів, які здійснюють процес нітрифікації.

НІША ЕКОЛОГІЧНА – місце популяції певного виду в екосистемі, яке визначає не лише положення її у просторі, а й функціональну роль у біотичному угрупованні, відношення до комплексу абіотичних і біотичних чинників, тобто ступінь біологічної спеціалізації, включаючи функціональні зв’язки з іншими компонентами біотичного угруповання.

НООСФЕРА – новий екологічний стан біосфери, коли людське суспільство на планеті стало єдиним цілим, а людський розум і керована ним праця проявилися як могутня геологічна сила.

НОРМА ВИКИДУ – сумарна кількість газоподібних, рідких та дисперсних відходів, дозволених для викиду в навколишнє середовище.

НОРМИ САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНІ – якісно-кількісні показники стану навколишнього середовища, додержання яких гарантує безпеку або оптимальні умови існування людини.

НОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНЕ – встановлення допустимих меж змін природного стану навколишнього середовища без порушення умов його саморегулювання, самоочищення довкілля. Базою для нормування є екологічні стандарти і нормативні документи Міністерства охорони навколишнього природного середовища.

ОБЛІГАТНІ ОРГАНІЗМИ – організми, які обов’язково постійно трапляються за певних умов. До облігатних організмів відносять віруси, мікоплазми, багато грибів-патогенів. Тварин багатьох рядів та класів, незначну кількість рослин. Іноді вирізняють організми, що живляться мертвою органічною речовиною і не мають властивості до паразитування.

ОБЛІК ЕКОЛОГІЧНИЙ – система виявлення, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення, зберігання, обробки й підготовки відповідної інформації про діяльність підприємства в галузі природокористування з метою передачі її внутрішнім і зовнішнім користувачам для прийняття оптимальних рішень. Включає цільові показники, стандарти, матеріали заходів щодо природокористування, рівні викидів та скидів, фінансово-економічні показники, дані про майно підприємства, поточні витрати, капіталовкладення, витрати на після аварійні заходи тощо.

ОБЛІСНЕННЯ – створення лісового покриття за допомогою висіву насіння, висадки саджанців або природному відновленню лісу.

ОБОЛОНКА БІОГЕОЦЕНОТИЧНА – сукупність біогеоценозів поверхні Землі.

ОБОЛОНКА ЗЕМНА або біосфера, область життя - тропосфера, гідросфера та частина стратосфери.

ОЗДОРОВЛЕННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА – науково - обґрунтований комплекс заходів, спрямованих на відновлення стану екосистем, пошкоджених або зруйнованих внаслідок стихійного природного лиха (пожежі, повені, землетруси) або частіше, недалекоглядної діяльності людини. Це такі заходи: рекультивація (землювання, утилізація пустих порід і відвалів, планування і впорядкування порушеної поверхні); біологічна рекультивація (внесення добрив, протиерозійні заходи, озеленення техногенних територій); реконструкція (відтворення не до кінця розбалансованих екосистем до властивого їм вихідного стану, який можна дослідити ретроспективно); створення штучних екосистем замість повністю зруйнованих природних об’єктів (добування корисних копалин, будівництво дорожньо-транспортної системи, меліорація), з їх обов’язковою подальшою натуралізацією відтворення біоресурсів для підтримання природного біорізноманіття; очищення природних об’єктів, забруднення промисловими, сільськогосподарськими та побутовими відходами.

ОЗЕЛЕНЕННЯ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ – діяльність, спрямована на створення системи зелених насаджень населених пунктів. Поліпшує мікроклімат, знижує швидкість вітру, регулює інсоляційні потоки, зменшує концентрацію шкідливих газів і диму, нейтралізує міські шуми, створює у населених пунктах природне пейзажне оточення.

ОЗОНОВА ДІРА – явище різкого зниження зонального вмісту озону над певною територією.

ОЗОНОВИЙ ЕКРАН – явище поглинання ультрафіолетового випромінювання сонця озоновим шаром Землі.

ОКУЛЬТУРЮВАННЯ – штучне вдосконалення природних систем шляхом їх перебудови за змодельованим людиною зразком чи вмонтування в них штучних (культурних) компонентів.

ОЛІГОСАПРОБИ – рослинні й тваринні організми, характерні для чистих або слабо забруднених органічними речовинами вод, де інтенсивно відбувається мінералізація органічних речовин та є надлишок кисню, а також для ґрунтів, бідних на поживні речовини.

ОЛІГОТРОФИ – рослини мало вибагливі до вмісту поживних речовин. Ростуть в умовах бідного живлення, нестачі мінеральних форм азоту, які лімітують засвоєння інших сполук, що може бути спричинено різними чинниками, тому формуються різні типи екосистем: болота верхові, пустища, бори тощо.

ОЛІГОФАГИ – тварини, що живляться обмеженим складом кормів. Це властиво комахам, павукам, молюскам, рибам, деяким червам, птахам, ссавцям. Розрізняють: зерноїдні, плодоїдні, травоїдні, комахоїдні, рибоїдні тварини-олігофаги.

ОНТОГЕНЕЗ – індивідуальний розвиток особини з моменту запліднення яйцеклітини, початку самостійного життя і до природної смерті.

ОПАДИ КИСЛОТНІ – всі види опадів атмосферних (дощ, сніг, град), які містять забруднюючі речовини в сухому й рідкому стані. Вони в основному насичені сірчаною та азотною кислотою, а також хлорвмісними кислотами.

ОПАДИ РАДІОАКТИВНІ – осадження на поверхню Землі радіоактивних частинок природного або техногенного походження, які випадають разом з дощем або снігом.

ОПІК РОСЛИН – захворювання рослин, що проявляється у вигляді плямистостей, в'янення чи всихання окремих органів або всієї рослини. Розрізняють непаразитарні опіки (сонячні опіки кори та листя дерев внаслідок перегрівання вдень і різкого охолодження вночі; взимку та навесні – на гладенькій корі утворюються локальні плями відмирання з наступним оголенням деревини, на листі – плямистий некроз з подальшим всиханням і опаданням) та фітотоксичні опіки через недодержання технологій застосування агрохімікатів; паразитарні опіки (грибні – в'янення, гниття й всихання листя, квітів, плодів внаслідок ураження фітопатогенними грибами, чорний опік) та бактеріальні опіки (ураження фітопатогенними бактеріями, а також карантинні).

ОПРОМІНЕННЯ – вплив на живий організм будь-яким видом випромінювання в тому числі космічними променями та іонізуючим випромінюванням земного походження.

ОПТИМІЗАЦІЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА (ЕКОЛОГІЧНА) – процес вибору та реалізації найоптимальнішого варіанта з можливих способів, раціонального й ефективного використання природних умов і ресурсів (кліматичних, ґрунтових, біотичних, ландшафтних, соціально-економічних), за якого задані йому соціально-економічні функції були б забезпечені найповніше.

ОПТИМІЗАЦІЯ ПРИРОДООХОРОННА – оптимізація природно-заповідної мережі на основі системного підходу. Включає кілька завдань, зокрема: розширення функцій мережі природно-заповідних територій та об'єктів таким чином, щоб вона забезпечувала, крім збереження генофонду, також підтримання екологічної рівноваги.

ОПТИМУМ ЕКОЛОГІЧНИЙ – кількісний діапазон екологічного чинника, який відповідає потребі організму і забезпечує найсприятливіші умови для його життєдіяльності. Вплив умов навколишнього середовища виявляється в тому, що відповідна доза (температура, вологість, кисень, солоність) є необхідною для нормального функціонування організму, а нестача або надлишок їх обмежує життєдіяльність. Діапазон сприятливих для організму коливань чинника створює зону оптимуму.

ОПУСТЕЛЮВАННЯ – один з проявів деградації земель, що полягає у виснаженні екосистем внаслідок діяльності людини (зменшення біомаси, продуктивності, видового різноманіття тощо). Опустелювання зазнають насамперед посушливі землі.

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА - органи державної влади, які здійснюють діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та гарантування екологічної безпеки. Це загальнодержавні і місцеві органи. Загальнодержавні – Верховна Рада, Президент, кабінет Міністрів. На ці органи покладено формування та реалізацію національної екологічної політики, розроблення і здійснення загальнодержавних екологічних програм, прийняття у випадках і порядку, передбачених законами, нормативно-правових актів з питань охорони довкілля, використання природних ресурсів. До місцевих органів державного управління відносять: Раду міністрів АРК, районні та обласні державні адміністрації, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад, територіальні підрозділи центральних органів виконавчої влади, зокрема, підпорядковані Міністерству охорони навколишнього природного середовища.

ОРГАНІЗМ – основна структурно-функціональна одиниця і носій властивостей живого. У широкому значенні під організмом розуміють живу комплексну адаптивну систему, що складається з багатьох елементів, які взаємодіють, функціонуючи як єдине ціле. Організми бувають одноклітинні та багатоклітинні. Високу пристосованість до специфічних умов навколишнього середовища організми використовують з діагностичною метою для визначення стану природного середовища.

ОРГАНІЗМ ІНДИКАТОР – організм з вузькими межами екологічної пристосованості (стенобіот), який своєю поведінкою, зміною фізіологічних реакцій, зовнішнього вигляду або самою наявністю може вказувати на зміни середовища або на певні його характеристики (природні чи антропогенні).

ОРГАНІЗМ КОСМОПОЛІТ – вид, для якого характерне глобальне поширення і відсутність лише на окремих територіях (Антарктида, льодовики Гренландії. Серед тварин – це горобині, гризуни, коловертки; серед рослин – ряска, рогіз.

ОРГАНІЗМ ПІОНЕР – вид, який першим поселяється на ділянці, позбавленій живих істот, та своєю життєдіяльністю готує середовище для організмів інших видів і для утворення угруповань. Наприклад, лишайник ісландський.

ОРГАНІЗМИ ЕВРИТОПНІ – рослини і тварини, які здатні існувати в різних умовах навколишнього середовища і мають широкий діапазон витривалості.

ОРГАНІЧНІ ЕНЕРГОНОСІЇ – вугілля, нафта, природний газ містять накопичену сонячну енергію, оскільки утворились із речовин рослинного походження в результаті геологічних процесів.

ОРГАНОЛЕПТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ПИТНОЇ ВОДИ – параметри якості води, що визначають її споживчі властивості, тобто такі, що безпосередньо впливають на органи чуттів людини (нюх, зір, дотик).

ОРІЄНТОВНО БЕЗПЕЧНІ РІВНІ ВПЛИВУ (ОБРВ) – тимчасовий гігієнічний норматив максимально допустимого вмісту хімічної речовини в атмосферному повітрі населених місць та інших місцях перебування людей. Величину ОБРВ встановлюють як концентрацію речовини, віднесену до 20-хвилинного періоду осереднення.

ОРІЄНТОВНО ДОПУСТИМИЙ РІВЕНЬ ЗАБРУДНЕННЯ (ОДРЗ) – тимчасовий норматив допустимої кількості забруднюючої хімічної речовини в ґрунті чи воді. Встановлюють розрахунковим методом для конкретних ґрунтово-кліматичних умов, які впливають на ступінь детоксикації та міграції в ньому хімічних речовин (вміст гумусу, пористість, pH, бактеріальне насичення, ферментативна активність ґрунту, ємність поглинання, сума обмінних основ, кількість опадів, тривалість інсоляції, середня та максимальна температура ґрунту та вегетаційний період, тривалість спостереження та ін.).

ОСВІТА ЕКОЛОГІЧНА – системний комплексний процес формування екологічного світогляду, екологічної культури, важлива складова загальноосвітнього процесу. Здійснюється через безперервну систему навчання й виховання. Відповідно до

міжнародних вимог базисною, вихідною ідеєю, методологічною основою якої має бути гармонізація відносин суспільства й природи.

ОСОБИНА – окремий живий організм, що має всі ознаки, властивості виду, до якого він належить, і в той же час має морфологічні й фізіологічні особливості, що відрізняють його від інших організмів того самого виду.

ОСОБЛИВО НЕБЕЗПЕЧНІ ВІДХОДИ – відходи, які містять шкідливі речовини чи мають небезпечні властивості або можуть створювати небезпеку для навколишнього природного середовища та здоров'я людини і потребують спеціальних методів та заходів щодо поводження з ними.

ОСУШЕННЯ – комплекс організаційно-технічних (гідротехнічних) заходів, спрямованих на запобігання або зменшення несприятливого впливу води на життєдіяльність людини.

ОТРУТОХІМІКАТИ – збірна назва речовин, які застосовують для хімічної боротьби з шкідливими комахами, кліщами, гризунами та іншими шкідливими організмами.

ОХОРОНА АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ – система правових, організаційно-управлінських, економічних, науково-технічних, технологічних, планувально-будівельних та інших заходів щодо збереження, поліпшення й відтворення стану атмосферного повітря, відвернення і зниження шкідливого хімічного, фізичного, біологічного впливу на нього, забезпечення раціонального використання атмосферного повітря для виробничих потреб, а також зміцнення правопорядку та законності у цій сфері.

ОХОРОНА БІОРІЗНОМАНІТТЯ – діяльність щодо запобігання зменшенню живих комплексів, їхніх форм та представників (екосистем, ценозів, популяцій, рослин і тварин). Реалізується через надання відповідного охоронного правового статусу окремим видам тварин і рослин (Червона книга, Зелена книга, природоохоронні території, природні резервуари).

ОХОРОНА ВОД – передбачена правовими нормами система заходів організаційного, технічного, економічного та іншого характеру, спрямованих на забезпечення збереження, відтворення водних ресурсів, поліпшення стану водних об'єктів, запобігання засміченню та вичерпанню вод. До заходів належать: встановлення правил користування водними об'єктами для господарських потреб та скидання у водні об'єкти забруднюючих речовин; встановлення водоохоронних зон з режимом обмеженої господарської діяльності, впровадження водозберігаючих технологій; здійснення агротехнічних, агролісомеліоративних та гідротехнічних, протиерозійних заходів, а також влаштування відповідних споруд для організаційного відведення поверхневого стоку під час будівництва та експлуатації шляхів, інженерних комунікацій, здійснення контролю за додержанням положень водного законодавства.

ОХОРОНА ЕКОСИСТЕМ – система превентивних та безпосередніх екологічних заходів, спрямованих на підтримання структурно-функціональної організованості природних екосистем, перебіг в них природних процесів спонтанної регенерації та сталого розвитку. На особливу увагу заслуговує охорона цінних у фіто-історичному та ботаніко - географічному плані екосистем: реліктових, ендемічних, на межі високого вимирання в гірських регіонах, на межі географічної широти. Комплексна система охоронних заходів екосистем включає: збереження біорізноманіття автотрофного й гетеротрофного блоків і педосфери, підтримання кругообігу речовин і біогеохімічних процесів, природних сукцесій та сталого розвитку; підтримання гомеостазу, який забезпечує стабільність функціонування екосистем; збереження навколишнього середовища, в якому відбувається філоценогенез екосистем.

ОХОРОНА ЗЕЛЕНИХ НАСАДЖЕНЬ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ – система заходів, спрямованих на охорону, збереження, утримання у здоровому й упорядкованому стані, створення та формування висококодекоративних і ефективних в екологічному відношенні, стійких до несприятливих умов навколишнього природного середовища

насаджень. Зелені насадження (деревна, чагарникова, квіткова та трав'яниста рослинність природного і штучного походження на певній території населеного пункту). Розрізняють категорії насаджень: загального користування, обмеженого і спеціального.

ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ – система організаційних, правових та інших заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання земельного фонду, запобігання необґрунтованому вилученню земель із сільськогосподарського обігу, захист земельних ресурсів від шкідливих антропогенних впливів, а також на відтворення та підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого правового режиму земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ ТА ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ – система заходів всебічної підтримки видатних пам'яток культури і природних об'єктів. Охорону такої спадщини регулює Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини.

ОХОРОНА НАДР – передбачена правовими нормами система організаційних, технічних, економічних та інших заходів, спрямованих на: забезпечення раціонального використання надр; запобігання шкідливому впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами, на родовищах корисних копалин; гарантування безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища при користуванні надрами.

ОХОРОНА ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА – система правових, організаційних, фінансово-економічних, санітарно-гігієнічних, матеріально-технічних, культурно-освітніх, господарських та інших заходів, спрямованих на гармонізацію відносин у системі «людина – природа»; охорону природи, раціональне використання природних ресурсів, гарантування екологічної безпеки.

ОХОРОНА РОСЛИННОГО СВІТУ – система міжнародних, державних і регіональних адміністративно-господарських і суспільних заходів, спрямованих на збереження як всього різноманіття рослинних угруповань, так і їхнього популяційно-видового складу і підтримання чисельності видів рослин на рівні, що забезпечує їх існування.

ОХОРОНА ТВАРИННОГО СВІТУ – система правових, організаційних, економічних, матеріально-технічних, освітніх та інших заходів, спрямованих на збереження, відтворення і невиснажливе використання об'єктів тваринного світу, які перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суходолі, у воді, у ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію або належать до природних багатств її континентального шельфу та морської економічної зони. Охороні підлягають дикі тварини в усьому їх видовому і популяційному різноманітті на всіх стадіях розвитку, частини диких тварин (роги, шкура), продукти їхньої життєдіяльності (мед, віск), а також середовище їхнього існування, шляхи міграції та умови розмноження (нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати), місця токування, линяння, гніздові колонії птахів, постійні чи тимчасові скупчення тварин, нерестилища, інші території, що є середовищем їхнього існування та шляхами міграції.

ОХОРОННА ЗОНА – вид захисної природної території, виділеної навколо території та об'єктів природно-заповідного фонду або на землях, прилеглих до окремих їх ділянок, для забезпечення необхідного режиму збереження природних комплексів, запобігання негативній дії або нейтралізації несприятливих природних і антропогенних факторів.

ОЧИЩЕННЯ ВОДИ – надання воді необхідних якостей відповідно до встановлених нормативних показників. Очищають води різного походження: природні, ті що надходять з природних джерел до водопровідної мережі комунального господарства, теплогенеруючих станцій, на промислові підприємства. Води стічні перед скиданням у водойми або перед їх повторним використанням у технологічних процесах очищають на водоочисних станціях, поверхневі води природних джерел перед подачею до комунальної мережі – освітлюють, дегазують, знезаражують. Методи очищення води вибирають залежно від їх походження.

ОЧИЩЕННЯ ПОВІТРЯ – видалення з повітря шкідливих домішок для забезпечення необхідних санітарних умов роботи працівників, а також застосуванням як реагента у хіміко-технологічних чи енергетичних процесах. Повітря очищають переважно вилученням з нього пилу, вологи, вуглекислого газу та деяких інших домішок.

ОЧИЩЕННЯ СТІЧНИХ ВОД (населених пунктів) – надання стічним водам населених пунктів необхідних якостей відповідно до встановлених показників перед скиданням у природні водойми. Стічні води населених пунктів належать до побутових стоків, які очищають окремо від інших видів стічних вод через їх специфічний якісний та кількісний склад, зокрема високий вміст органічних сполук і бактерій.

«ПАРОСТОК» - Всеукраїнський благодійний фонд – молодіжна громадська екологічна організація. Заснована 1996 р. на базі Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді Міністерства освіти і науки України. Мета – формування екологічної культури особистості, забезпечення дітей та підлітків поглибленими знаннями про навколишнє середовище, залучення до практичної природоохоронної роботи, пропаганда здорового способу життя, а також організація зустрічей, лекцій, круглих столів, семінарів, конференцій з питань екологічної освіти і виховання.

ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ – наука про давні умови існування біоти, зокрема людини та її спільнот, у конкретному місці на певному етапі розвитку природи.

ПАЛЕОЕКОЛОГІЯ – 1) розподіл палеонтології, що вивчає закономірності взаємовідносин організмів минулого та їхніх зв'язків з навколишнім середовищем; 2) наука, що вивчає екологію викопних організмів. Основоположник палеоекології – Дж. Г. Сімпсон.

ПАМ'ЯТКА ПРИРОДИ – територія або об'єкт природно-заповідного фонду загальнодержавного чи місцевого значення. Створена для охорони унікальних природних утворень, які мають особливе природоохоронне, науково-естетичне і пізнавальне значення. Це окремі старі дерева або групи дерев, джерела, серед них є також скелі, печери, озера.

ПАРАДИГМА ЕКОЛОГІЧНА – система теоретичних, методологічних та ціннісних установок, прийнятих більшістю наукової спільноти на конкретному етапі розвитку наукового пізнання.

ПАРАЗИТИЗМ – одна з форм співіснування організмів різних видів, серед яких один (паразит) живе за рахунок іншого (господаря), при цьому взаємовідносини паразита з середовищем здійснюється переважно через організм господаря. Характерною рисою паразитизму як і хижацтва, є наявність консументів усіх порядків, які споживають рослинну чи тваринну їжу.

ПАРК МІСЬКИЙ – територія у межах міста з природними або штучними зеленими насадженнями у вигляді масивів, гаїв, куртин, груп, окремих дерев і кущів, живоплотів, зелених стінок, газонів, квітників тощо. Створений для організації масового відпочинку, окремих видів розваг, а також виховної та культурно-освітньої роботи. У парках розташовують атракціони, музеї, кафе, бари, ресторани, танцювальні та дитячі майданчики, кінотеатри, естрадні павільйони та ін.

ПАРК-ПАМ'ЯТКА САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА – об'єкт природно-заповідного фонду загальнодержавного або місцевого значення. Охоронний режим встановлюють для найвизначніших та найцінніших зразків паркового будівництва з метою їх охорони та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях. На їх території здійснюють догляд за насадженнями, включаючи санітарні рубки, рубки реконструкції та догляду, підсаджують дерева і кущі, вживають заходи щодо запобігання поширення самосіву, збереження газонів, квітникових рослин та композицій з дерев і кущів. Вони є місцем відпочинку населення, проведення екскурсій.

ПАРНИКОВИЙ ЕФЕКТ – підвищення температури нижчих шарів атмосфери порівняно з температурою теплового випромінювання планети. Явище парникового ефекту посилюється внаслідок додаткового викиду природних парникових газів у процесі антропогенної діяльності, а також штучних газів, які роблять значний внесок у посилення парникового ефекту, спричиняючи глобальне потепління клімату. Вплив викидів парникових газів може позначатися протягом багатьох років і десятиріч, тривалість впливу залежить від часу їхнього існування.

ПАСПОРТ ҐРУНТУ – документ, який укладають з метою визначення й контролю стану ґрунтів, їх забрудненості й деградації для запровадження заходів щодо охорони ґрунтів від цих негативних чинників, підвищення їх родючості та раціонального використання. Паспорт містить відомості про місцезнаходження ґрунту, його площу в межах земельної ділянки, фізико-географічні умови ґрунтоутворення, класифікаційну належність ґрунту за прийнятими класифікаціями, характеристики його орного шару й профілю за властивостями, токсичністю і продуктивністю, санітарний стан ґрунту.

ПАСПОРТ МАЛОЇ РІЧКИ – комплекс узагальнених даних, які характеризують особливості басейну і русла річки, структуру й особливості ландшафту, стан суходольних і водних ценозів, антропотехногенну освоєність басейну та комплекс заходів щодо його оздоровлення. Складається паспорт із вступу, фізико-географічної характеристики басейну (клімат, рельєф, геологічна будова, ґрунти, підземні води, рослинний світ, річкова мережа, ландшафти), освоєність басейну та охорона природи, якість поверхневих вод, рекомендації щодо підвищення стійкості річкової екосистеми.

ПЕДОСФЕРА – ґрунтовий покрив Землі, що забезпечує акумуляцію поживних речовин, енергії та води, які сприяють розвиткові рослин, більшості ґрунтових тварин і мікроорганізмів, що призводить до накопичення органічних речовин як джерела хімічної енергії, регулювання хімічного складу гідро– й атмосфери, формування кругообігу хімічних елементів і речовин, відтворення родючості ґрунту.

ПЕРВИННА ЕНЕРГІЯ – енергія, яка міститься в добутих енергоносіях до їх перетворення.

ПЕРВИННІ ЕНЕРГОНОСІЇ – вугілля, нафта, природний газ, вітер, річкова вода, сонячне випромінювання, біомаса, тепло Землі тощо.

ПЕРИФІТОН – екологічна група гідробіонтів, що живуть на межі фаз вода-твердий субстрат, який може бути дуже різним за походженням (каміння, бетон, деревина, вищі водні рослини, твердий покрив тварин). Угруповання перифітонів являють собою складні системи взаємодіючих популяцій мікроорганізмів, найпростіших, безхребетних, водоростей, вищих рослин. Вони відіграють позитивну роль у процесах самоочищення водойм внаслідок фільтраційної та деструкційної діяльності гідробіонтів.

ПЕРІОД НАПІВРОЗПАДУ – час протягом якого розпадається половина атомів радіоактивної речовини.

ПЕРСИСТЕНТНІ ЗАБРУДНЮЮЧІ РЕЧОВИНИ – стійкі забруднюючі речовини хімічної природи, які не розпадаються або повільно розпадаються і тривалий час взаємодіють з навколишнім середовищем. Період їх напіврозпаду може тривати десятки і навіть сотні років. Вони накопичуються у навколишньому середовищі в організмі рослин і тварин, людини, наслідком чого є порушення стану екосистем. Речовини включаються у трофічні ланцюги, прогресивно акумулюються на кожному етапі. Потрапивши в організм людини, стають особливо небезпечними для її здоров’я.

ПЕСИМУМ ЕКОЛОГІЧНИЙ – діапазон найбільшої нестачі або надлишку екологічного чинника, в межах якого знижується ефективність дії адаптивних механізмів організму та порушується його життєдіяльність.

ПЕСТИЦИДИ – речовини хімічного чи біологічного походження, які використовують проти організмів, що завдають шкоди сільськогосподарським культурам і лісовим насадженням, а також для знищення небажаної рослинності, збудників хвороб і переносників захворювань тварин чи рослин, для регулювання розвитку організмів.

Пестициди класифікують за хімічним походженням, характером дії на шкідливі організми чи рослин.

ПИЛОВА БУРЯ – небезпечне метеорологічне явище, зумовлене перенесенням сильним вітром у період тривалого бездощів'я значної кількості пилу, частинок сухого ґрунту, піску, що спричинює значне погіршення видимості.

ПИТОМА ПРОДУКТИВНІСТЬ – величина чистої продукції біоти, віднесена до її біомаси за певний період часу. Швидкість обміну речовин і росту організмів, як правило, зростає зі зменшенням їхніх розмірів. Тому питома продуктивність найбільша в одноклітинних, у великих тварин – менша. Визначається як правило за рік Р/В – так званий коефіцієнт. Р/В у водних екосистемах є набагато вищим (17), ніж у наземних; у степових – вищим (0,29), ніж у лісових (0,04). Основна причина такої різниці полягає в тому, що значна частина лісової біомаси мертва і не бере участі у фотосинтезі.

ПІДТОПЛЕННЯ – комплексний процес, при якому відбувається підвищення рівня вод підземних внаслідок порушення водного режиму і балансу територій, який досягає критичних значень і потребує застосування захисних заходів. Відбувається під дією як природних, так і техногенних чинників. Спричиняє небезпечні процеси (зсуви, карст, суфозію), погіршує водно-фізичні та міцнісні властивості верхньої зони порід, ґрунтів, вторинне засолення й заболочування територій, забруднення поверхневих і підземних вод.

ПІДТОПЛЕННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ – несприятливий і небезпечний процес, який пов'язаний з техногенним впливом на підземну частину гідросфери і зумовлює підвищення рівня підземних вод або утворення водоносних горизонтів у зоні безпосередньої інженерно-господарської діяльності людини.

ПІДХІД ЕКОСИСТЕМНИЙ – система інтегрованого управління земельними, водними і біотичними ресурсами, яка має сприяти їх збереженню та невиснажливому використанню; інноваційна методологія у сфері природокористування.

ПІОНЕРНЕ ЗАСЕЛЕННЯ – освоєння нових територій популяціями видів, що пов'язане з природною та штучною міграцією, геологічними процесами та змінами клімату. Наприклад, при виверженнях підводних вулканів можуть утворюватися острови, які заселяють насамперед види, здатні існувати в таких умовах (бактерії, лишайники), масова міграція популяцій в екосистеми, де внаслідок діяльності людини штучно звільнилися екологічні ніші, що може дати початок новим популяціям.

ПІРАМІДА ЕНЕРГІЇ – тип екологічної піраміди, що показує величину енергії в послідовних трофічних рівнях.

ПІРАМІДА ТРОФІЧНА – кількісне співвідношення між групами організмів різних трофічних рівнів (продуцентами і консументами), яке може бути виражене через їхню чисельність (піраміда чисел), масу (піраміда біома), наявну в них енергію (піраміда енергії) зображають у вигляді графічної моделі побудованої на основі взаємовідносин між організмами, пов'язаними відносинами їжа-споживач. Основою її є перший рівень (рівень продуцентів або автотрофів), інші – рівні консументів різних порядків. Блок, що включає функціональну групу редуцентів (деструкторів), розміщують окремо (збоку піраміди).

ПІРАМІДА ЧИСЕЛ – тип екологічної піраміди, що відображає чисельність організмів у послідовних трофічних рівнях.

ПЛАНКТОН – угруповання організмів, що населяють товщу води морів, океанів і поверхневих водних об'єктів суходолу і не можуть протидіяти течії води через відсутність або недорозвиненість органів руху.

ПЛАНУВАННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ – комплекс взаємопов'язаних планових дій та специфічних стратегій щодо забезпечення найсприятливіших екологічних умов життєдіяльності суспільства шляхом економного і комплексного використання та відтворення природних ресурсів, а також зменшення забруднення довкілля. Основні завдання встановлення нормативів плати і розмірів платежів за використання природних ресурсів; визначення лімітів використання природних ресурсів; розроблення державних кадастрів природних ресурсів; державних програм раціонального використання і

відтворення природних ресурсів; формування переліку першочергових заходів; укладання договорів природокористування, купівлі-продажу.

ПЛАТЕЖІ ЕКОЛОГІЧНІ – обов’язкові до сплати підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, а також громадянами – підприємцями податкові платежі (збори), загальний перелік яких встановлює законодавство екологічне (збори за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення навколишнього природного середовища, за погіршення якості природних ресурсів).

ПЛІВКА (ОБОЛОНКА) ЖИТТЯ – загально-планетний шар зосередження й розтікання життя рослин, тварин, мікроорганізмів й людини.

ПОБУТОВІ ВІДХОДИ – відходи, які утворюються внаслідок життєдіяльності людини у сферах житлово-комунальній, обслуговування і торгівлі, а також подібні до них за фракційним складом і структурою відходи установ, підприємств і дрібних виробництв.

ПОВІТРЯ АТМОСФЕРНЕ – утворений склад нижнього шару атмосфери, який містить в процентах: азоту - 78,08; кисню - 20,95; аргону - 0,93; вуглекислого газу - 0,03 та ін.

ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ – комплекс дій, спрямованих на виконання всіх операцій життєвого циклу відходів: збирання, перевезення, зберігання, оброблення, утилізація, видалення, знешкодження і захоронення.

ПОГЛИНЕНА ДОЗА – кількість енергії іонізуючого випромінювання поглиненої одиницею маси живого організму. Одиниці: Гр, рад.

ПОЛІМОРФІЗМ – існування в межах одного виду рослин чи тварин двох або більше груп особин з різко відмінними ознаками. Поліморфізм розрізняють - сезонний, статевий, віковий; він має велике біологічне значення, оскільки дає видові змогу існувати в дуже відмінних умовах середовища, а також дає матеріал для виникнення нових видів шляхом дивергенції ознак різних груп особин, що становлять поліморфний вид.

ПОЛІФАГИ – організми, що живляться різноманітними кормами, але не всеїдні, а надають перевагу певним видам (комахи, риби, водні рослини тощо).

ПОЛЬОВИЙ МЕТОД – один з основних методів дослідження екологічних, об’єктів при якому вивчення піддослідних екземплярів проводять в умовах, властивих їхній природі. Цей метод передбачає вивчення об’єктів у польовому досліді, що його застосовують безпосередньо в польових умовах. При цьому проводять комплексне дослідження території.

ПОПУЛЯЦІЙНА ЕКОЛОГІЯ – науковий напрям, що досліджує закономірності вазємозв’язків між організмами певного виду та навколишнім середовищем внаслідок яких відбувається формування біосистем (популяцій), здатних до самовідтворення й розвитку. Досліджує особливості процесів розмноження та смертності в популяціях, їх життєвість, характер онтогенезу, способи підтримання, стійкості через призму впливу екологічних чинників.

ПОПУЛЯЦІЯ – сукупність особин одного виду, здатна до самовідновлення і відмежована від інших сукупностей цього ж виду екологічними чи біологічними бар’єрами, що ускладнює обмін генетичною інформацією. Характерні ознаки – чисельність, народжуваність, смертність, приріст, біотичний потенціал, розподіл організмів за віком, характер розміщення організмів у межах території, темп росту. Термін «популяція» ввів в екологію датський біолог В.Л. Йогансен у 1903 р.

ПРАВИЛА ЕКОЛОГІЧНІ – сукупність законів і правил, які визначають функціонування екосистем або реакцію організмів, популяцій і видів на стійкі зміни природного середовища. Найважливіші закони – закон толерантності (Шелфорда), закон піраміди енергії (Ліндермана), закон біогенної міграції атомів (Вернадського), правило Аллена.

ПРАВИЛО АЛЛЕНА (1877) – правило, яке відображає закономірність зміни розмірів поверхні тіла теплокровних тварин із зміною кліматичних умов. У багатьох ссавців і птахів північної півкулі відносні розміри кінцівок та різних частин тіла, що

виступають (хвости, вуха, дзьоби), збільшуються в міру віддалення на південь. Терморегуляційне значення окремих ділянок тіла надто нерівномірне. Частини, що виступають, мають більшу відносну поверхню, що вигідно в умовах жаркого клімату. Це правило можна розглядати як окремий випадок правила Бергмана.

ПРАВИЛО БЕРГМАНА (1847) – якщо два близьких види теплокровних відрізняються за розмірами, більший живе в холоднішому, менший – у теплішому кліматі.

ПРАВОВА ОХОРОНА ПРИРОДИ – закріплена законодавством система постійно діючих державних та юридичних заходів, направлених на збереження, відновлення і покращення сприятливих природних умов, необхідних для життя сучасного і майбутнього поколінь на Землі, а також на розвиток матеріального виробництва і культури на основі раціонального використання природних ресурсів.

ПРЕДОМІНАНТИ – організми, які завдяки рухливому способу життя і значній чисельності домінують у всіх ярусах фітоценозу (багато комах, птахи).

ПРИБЕРЕЖНА ЗАХИСНА СМУГА – частина зони водоохоронної, на якій встановлюють суворіший режим господарської діяльності, ніж на решті її території. Для малих річок, ставків ширина смуги – 25 м, для середніх – 50 м, великих – 100 м.

ПРИМІСЬКА ЗЕЛЕНА ЗОНА – частина території приміської зони, що включає ліси, лісопарки, штучні зелені насадження.

ПРИНЦИП ГАУЗЕ (1934) – принцип конкурентного виключення – екологічні основи конкурентних взаємовідносин зводяться до того, що два різних види з однаковими екологічними потребами не можуть одночасно займати одну і ту ж екологічну нішу, тому що один з них неминуче витіснить іншого.

ПРИРІСТ БІОМАСИ – кількість живої речовини, на яку збільшується особина, популяція, угруповання або рослинний покрив будь-якої території за одиницю часу.

ПРИРІСТ ПОПУЛЯЦІЇ – різниця між величиною популяції на початку і в кінці якого-небудь проміжку часу; може бути як позитивним, так і негативним.

ПРИРОДА – природна, об’єктивна реальність, результат еволюційного розвитку матеріального світу, що існує незалежно від свідомості людини.

ПРИРОДНА КАТАСТРОФА – великомасштабна подія, спричинена проявом природних процесів та явищ у навколишньому середовищі. Це результат дії складної комбінації ендогенних та екзогенних процесів, що призводить до численних людських жертв, руйнування будівель, інших матеріальних втрат.

ПРИРОДНИЙ ЗАПОВІДНИК – природоохоронна, науково-дослідна установа загальнодержавного значення, створена для збереження в природному стані типових або унікальних для певної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розроблення наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

ПРИРОДНИЙ ПАРК – ділянка території або акваторії з відносно м’яким режимом охорони, що характеризується особливою мальовничістю і своєрідністю і в зв’язку з цим використовується виключно для організованого відпочинку населення. На відміну від національних парків в природних парках відсутні заповідні ділянки.

ПРИРОДНИЙ РЕЗЕРВАТ – категорія природоохоронних територій, які створюють для охорони в заповідному режимі зонально або азонально поширених типових, рідкісних, реліктових, ендемічних рослин, їхніх угруповань і біотопів тварин, а також інших унікальних екосистем і витворів природи, що мають наукове, культурно-виховне, естетичне або господарське значення.

ПРИРОДНІ ЕТАЛОНИ – типові природні об’єкти або ділянки різної площі, що мають важливе наукове, демонстраційне та пізнавальне значення для різних природничих наук – екології, геології, геоморфології, ґрунтознавства, фітоценології, лісознавства, гідрології та ін.

ПРИРОДНІ УМОВИ – сукупність живих організмів, тіл і явищ природи, які існують поза діяльністю людей.

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД УКРАЇНИ – сукупність ділянок суходолу і водного простору, виділених з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу. Включає: природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам’ятка природи, заповідне урочище, ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам’ятку садово-паркового мистецтва. Вони відрізняються завданнями, режимом охорони, рівнем підпорядкування, наявністю або відсутністю статусу юридичної особи та спеціальної адміністрації.

ПРИРОДНО-ОСЕРЕДКОВІ ЗАХВОРЮВАННЯ – інфекційні або інвазійні захворювання, спричинені забруднювачами, специфічними переносниками яких є тварини; резервуари забруднювача тривалий час існують у природних умовах незалежно від помешкання людини.

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ – використання природних ресурсів, яке складається з сукупності всіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу і засобів його збереження. Включає: видобування та переробку природних ресурсів, їх відновлення або відтворення; використання і охорону природних умов життєвого середовища, відновлення та раціональні зміни екологічного балансу природних систем, що виконують функції збереження природно-ресурсного потенціалу розвитку суспільства.

ПРИРОДООХОРОННА ОСВІТА – система навчання і виховання, направлена на засвоєння основних положень теорії і практики охорони природи. Природоохоронна освіта є неперервним процесом, що починається в середній школі, де її елементи включені практично у всі дисципліни, і продовжується у вищих навчальних закладах.

ПРИРОДООХОРОННЕ ВИХОВАННЯ – процес систематичного і цілеспрямованого формування у людини екологічного світогляду, що базується на свідомому, бережливому ставленні до природного середовища, знанні теоретичних основ і практичних способів охорони природи.

ПРИРОДООХОРОННІ ЗАХОДИ – науково-обґрунтована планова діяльність органів держав, державних, кооперативних, громадських підприємств, установ, що проводиться з метою попередження і усунення шкідливих наслідків рекреаційної та господарської діяльності людини і відтворення природних ресурсів.

ПРИЧИНИ ПІДТОПЛЕННЯ – будівництво гребель у руслах річок; зменшення обсягів води, яку добували з підземних джерел неглибокого залягання; витоки з водопровідних і каналізаційних мереж; порушення поверхневого стоку; нерегульоване зрошування газонів і присадибних ділянок.

ПРОБЛЕМА ГЛОБАЛЬНА – природне, природно-антропогенне або антропогенне (в тому числі економічне, соціальне та ін.) явище, що охоплює весь світ. Наприклад, ядерна загроза, екологічна криза, глобальне потепління, епідемія СНІД та ін. До проблеми глобальної наближаються регіональні проблеми, які охоплюють великі ділянки біосфери (наприклад, кислотні дощі).

ПРОГНОЗУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНЕ – передбачення зміни екологічних систем, яке визначається природними процесами та впливом на них людини.

ПРОГРАМА «ЛЮДИНА І БІОСФЕРА» - започаткована у листопаді 1971 під егідою ЮНЕСКО. Мета – розвивати наукові дослідження, сприяти невиснажливому управлінню природними ресурсами і забезпечувати їх збереження, формувати компетентні кадри у цій галузі, а також поширювати набуті знання.

ПРОГРАМА ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ’ЄДНАНИХ НАЦІЙ З ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА – діяльність якої спрямована на розв’язання проблем довкілля на світовому та регіональному рівнях. Її повноваження полягають у координації розвитку узгодженої екологічної політики шляхом прийняття

рішень на основі стану довкілля та привернення уваги урядів і міжнародного співробітництва до цих проблем для вжиття необхідних заходів.

ПРОДУКТИВНІСТЬ БІОЛОГІЧНА – кількість органічної речовини (біомаси), що продукує популяція або угруповання за одиницю часу на одиницю площі.

ПРОДУЦЕНТИ – автотрофи, які за допомогою фотосинтезу і хемосинтезу синтезують потенційну енергію у вигляді органічних речовин з простих неорганічних складових.

ПРОЕКТУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНЕ – діяльність суспільства, спрямована на обґрунтування способів втручання господарства у природні системи без заподіювання або мінімалізації шкоди процесам їх відтворення.

ПРОСВІТА ЕКОЛОГІЧНА – формування екологічного світогляду та екологічної культури, що передбачає глибоке розуміння фактів тісного зв’язку людини з екологічними процесами в природі.

РАДІАЦІЯ ІОНІЗУЮЧА (РАДІАЦІЙНИЙ ФОН) – природне випромінювання, наприклад, космічні промені, які приводять до іонізації (утворення іонів та вільних електронів із електрично нейтральних атомів і молекул) атомів та молекул. Воно діє руйнівно на речовину і є джерелом широких змін живих організмів, викликає нові мутації, променеву хворобу та ін.

РАДІОАКТИВНЕ ЗАБРУДНЕННЯ БІОСФЕРИ – перевищення природного рівня вмісту в навколишньому середовищі радіоактивних речовин.

РАДІОАКТИВНІ ВІДХОДИ – побічні біологічно або технічно шкідливі речовини, які містять в собі радіонукліди.

РАДІОАКТИВНІСТЬ – самовільне перетворення атомів нестабільних нуклідів в інші елементи.

РАДІОЕКОЛОГІЯ – наука, що вивчає роль іонізуючої радіації як екологічного чинника, вплив радіоактивних речовин на організм і їх угруповання, розподіл, концентрування та міграцію радіоактивних речовин в екосистемах, екологічні ланцюги перетворень їх в окремих організмах та в біосфері в цілому.

РАДІОНУКЛІДИ – радіоактивні елементи, продукти поділу інших радіоактивних елементів (урану, торію тощо).

РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ – комплексна екологічно-економічна діяльність, яка полягає в науково обґрунтованому, плановому, ефективному використанні і витрачанні природних ресурсів для задоволення економічних потреб суспільства в поєднанні з вимогами з їхньої охорони, відтворення, захисту навколишнього середовища з урахуванням можливих екологічно шкідливих наслідків експлуатації природних багатств.

РЕАДАПТАЦІЯ – повторна адаптація організму до умов звичного середовища після довгострокового перебування поза його межами.

РЕАКЛІМАТИЗАЦІЯ – розведення на певній території вимерлих або знищених видів рослин чи тварин, які заселяли її раніше.

РЕГЕНЕРАЦІЯ – відновлення організмом втрачених або ушкоджених органів і тканин, а також відновлення цілого організму з його частинами. Регенерацію розрізняють – фізіологічну (заміщення відмерлих клітин і тканин), репаративну (відновлення втрачених частин тіла, органів або цілих організмів).

РЕГІОНАЛЬНИЙ ЛАНДШАФТНИЙ ПАРК (РЛП) – природоохоронна рекреаційна установа місцевого чи регіонального значення, яку створюють з метою збереження у природному стані типових або унікальних природних комплексів та об’єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

РЕГІОНАЛЬНІ КАДАСТРИ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ – систематизовані зведення відомостей про кількісні, якісні характеристики всіх природних ресурсів, виявлених на відповідній території, а також про обсяг, характер і режим їх використання.

РЕДУЦЕНТИ – організми, які живляться мертвою органічною речовиною, піддаючи її мінералізації, тобто руйнуванню до більш-менш простих неорганічних сполук, які потім використовують продуценти.

РЕЗЕРВАТ – термін, який застосовують для означення різних поєднань територій природоохоронного призначення.

РЕКРЕАЦІЙНА ЗОНА – територія, призначена для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів. Зона належить до системи природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні і входять до складу екологічної мережі. Правовий режим, порядок і створення, організації та використання визначають законодавчі документи.

РЕКРЕАЦІЙНА ТЕРИТОРІЯ – територія, яка використовується для оздоровлення людей, масового відпочинку, туризму та екскурсій. У залежності від призначення виділяють дві групи рекреаційної території – для короткотривалої рекреації (лісопарки, зелені зони, водні об'єкти тощо) і довготривалої (приморські райони, лікувально-санаторні курорти і курортні райони).

РЕКРЕАЦІЯ – система заходів, пов'язана з використанням вільного часу людини для її оздоровлення, а також культурно-пізнавальної та спортивної діяльності поза межами постійного місця проживання.

РЕКУЛЬТИВАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ – комплекс організаційних, технічних, біотехнологічних та правових заходів, здійснюваних для відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель.

РЕКУЛЬТИВАЦІЯ ЛАНДШАФТІВ – відтворення структурно-функціональної організованості порушених ландшафтних комплексів і повернення їх до збалансованого та сприятливого для раціонального природокористування стану.

РЕЛІКТ – явище, істота, які збереглися з минулого часу, минулих геологічних чи історичних епох.

РЕЛЬЄФ – сукупність форм земної поверхні, різних за обрисами, розмірами, походженням, віком, історією розвитку, які формуються під дією ендогенних (тектонічних) і екзогенних (вода, вітер тощо) сил.

РЕПЕЛЕНТИ – речовини природного або штучного походження, які відлякують комах, кліщів, гризунів та інших тварин. Репеленти широко використовують для захисту людей і тварин від нападу кровосисних комах, профілактики трансмісивних захворювань, захисту від членистоногих, які пошкоджують меблі, одяг, а також захисту природної та антропогенної рослинності від тварин.

РЕСУРСИ – будь-які джерела й передумови для одержання необхідних людям матеріальних і духовних благ, які можна реалізувати за наявних технологій і соціально-економічних умов. Виділяють ресурси матеріальні, трудові, інтелектуальні, інформаційні, природні.

РЕСУРСИ БІОТИЧНІ – біологічний компонент біосфери, створений внаслідок життєдіяльності продуцентів, консументів та редуцентів.

РЕСУРСИ ВИЧЕРПНІ – частина природних ресурсів, які не відтворюються у процесі кругообігу речовин біосфери чи відтворюються в сотні й тисячі разів повільніше, ніж їх використовують. До них належить більшість видів корисних копалин, багато видів рослин і тварин. Вони мають скінченні запаси і практично не відновлюються в сучасних умовах, оскільки неможливо відтворити екологічні умови, за яких вони формувались мільйони років тому. Використання їх неминуче веде до виснаження. Охорона їх зводиться, з одного боку, до контрольованого й ощадливого використання, безвідходної переробки та використання, з другого – до пошуку альтернативних джерел ресурсів для розв'язання задач, спрямованих на забезпечення сприятливих умов існування людства.

РЕСУРСИ ВІДНОВЛЮВАНІ – природні ресурси, здатні до самовідновлення в процесі біосферного кругообігу речовин за час, сумірний з темпом їх використання. До ресурсів відновлюваних відносять – ресурси біосфери: рослинний і тваринний світ, ґрунт, торф, а також інші ресурси, здатні відновлюватися в природних умовах і підтримуватись в певних постійних кількостях. Стан цих ресурсів значною мірою залежить від господарської діяльності людини.

РЕСУРСИ НЕВИЧЕРПНІ – частина природних ресурсів, нестача яких не відчувається на сучасному етапі розвитку суспільства і не очікується у майбутньому. До них належить: сонячна енергія, енергія вітру, проточної води, припливів.

РЕСУРСИ НЕВІДНОВЛЮВАНІ – природні ресурси, які не самовідновлюються в процесі кругообігу речовин в біосфері або відновлюються в сотні і тисячі разів повільніше, ніж використовуються (кам'яне вугілля, нафта, більшість інших корисних копалин, видовий склад організмів).

РЕСУРСИ ПРИРОДНІ – використовувані або резервні багатства природи, які позитивно або негативно змінюються в результаті господарської діяльності людини. Використовуються як засоби праці, джерело енергії, сировина і матеріали, для споживання і як умова життя, як банк генофонду, як джерела інформації про навколишній світ. Ресурси бувають – невичерпні (сонячна радіація, тепло ядра Землі, енергія вітру тощо) та вичерпні (багатства надр й екосистем.)

РЕСУРСИ РЕКРЕАЦІЙНІ – частина природних ресурсів, що забезпечує відпочинок як засіб відновлення і підтримання працездатності й здоров'я людини. Ресурси розрізняють – природні (природно-територіальні комплекси) і культурно-історичні (пам'ятки історії, архітектури, археології, мистецтва, пам'ятки природи).

РЕУТИЛІЗАЦІЯ – використання відходів одного виробництва, галузі господарства або побуту як вихідного продукту для іншого виробництва або господарської галузі (наприклад, виробництво паперу з макулатури, металу з металобрухту).

РИЗИК ЕКОЛОГІЧНИЙ – подія природного чи техногенного характеру, яка може призводити до екологічно небезпечних наслідків для довкілля та людини.

РІВЕНЬ ЗАБРУДНЕННЯ КРИТИЧНИЙ – рівень забруднення навколишнього середовища, перевищення якого становить небезпеку для здоров'я населення і стану навколишнього середовища.

РІВНОВАГА ЕКОЛОГІЧНА – стан екосистеми на мікро- мезо та макрорівні, який характеризується стабільністю, відносною стійкістю видового складу живих організмів, їхньої чисельності, продуктивності, розподілом в просторі, сезонних змін, біотичного кругообігу речовин, а також здатністю до саморегуляції, опірністю до порушень і зовнішніх негативних впливів.

РІЧКОВА МЕРЕЖА – сукупність усіх річок у межах певної території. Складова гідрографічної мережі, до якої, крім річок, входять інші водні об'єкти – озера, ставки, водосховища. Формується під впливом природних умов території, зокрема зволоженості, умов стоку, геологічної будови, рослинності.

РОЗА ВІТРІВ – векторна діаграма, яка характеризує режим вітру в певній місцевості за багаторічними спостереженнями.

РОЗСЕЛЕННЯ – переміщення видів за межі свого ареалу, що приводить до заселення нових ділянок, до натуралізації в нових місцях і тим самим до розширення ареалу. Розселення буває природним пасивним і активним та штучним, за допомогою людини.

РОСЛИНА СВІТЛОЛЮБНА (СВІТЛОВА) – представник екологічної групи рослин, оптимум життєдіяльності яких спостерігається в умовах повного сонячного освітлення. Це рослини засушливих місць – сухих степів, пустель.

РОСЛИНА ТІНЬОВИТРИВАЛА – рослина, яка має широку амплітуду по відношенню до світлового чинника, тобто вона не лише нормально росте і розвивається

при повному освітленні, але добре адаптована до слабкого світла. Така рослина росте на затінених місцях з недостатнім сонячним освітленням.

РОСЛИНА ТІНЬОЛЮБНА (тіньова) – рослина, яка не переносить повного освітлення, нормально розвивається тільки при розсіяному світлі в умовах сильного затемнення (наприклад, рослини нижніх ярусів лісів).

РОСЛИНИ – автотрофні організми, що характеризуються здатністю до фотосинтезу; їм притаманний осмотичний (рослинний) спосіб живлення. Рослини мають міцну клітинну оболонку, що складається з целюлози, характеризуються специфічним обміном речовин та особливим способом життя. Вони утворюють флору та рослинний покрив Землі і створюють сприятливі умови існування для представників тваринного світу і людини.

РОСЛИННИЙ СВІТ – частина живої природи, біосфери Землі, утворена рослинами. У складі рослинного світу земної кулі є близько 500000 видів рослин, що утворюють флору і рослинність, переважна більшість представників є фотосинтезуючими автотрофними рослинами, які відіграють важливу роль у біологічному кругообігу речовин і трансформації сонячної енергії як первинні продуценти органічних речовин.

РОСЛИННІ РЕСУРСИ – частина природних ресурсів, представлена рослинами, які використовуються або можуть бути використані людиною для прямого або непрямого споживання, створення матеріальних багатств, поліпшення життєвих умов.

РОСЛИННІСТЬ – сукупність рослинних угруповань (фітоценозів) Землі або її окремих регіонів та місцевостей. Рослинність характеризується не лише видовим складом, але і рясністю видів, певним їх співвідношенням, екологічними зв’язками, фітоценотичною структурою, чисельністю особин, видовим складом, типом життєвих форм, сезонною ритмікою фітоценозів, історією їх розвитку.

РУРБАНІЗАЦІЯ – процес стирання межі між містом і селом, сільсько-міський континуум.

РЯДИ ЕКОЛОГІЧНІ – послідовність популяцій, груп, видів, угруповань або фітоценозів уздовж градієнтів середовища.

САМООЧИЩЕННЯ (води, ґрунту, живих організмів та ін.) – ліквідація забруднень абіотичними чинниками середовища або в процесі життєдіяльності природних організмів.

САМООЧИЩЕННЯ АТМОСФЕРИ – часткове або повне відновлення природного складу атмосфери внаслідок вилучення домішок під впливом природних процесів: гравітаційне осадження аерозолів на землю, вимивання атмосферними опадами тощо. Велика кількість домішок виводиться з атмосфери у вигляді аерозолів.

САМООЧИЩЕННЯ ВОДОЙМ – сукупність взаємозв’язаних гідродинамічних, фізико-хімічних, мікробіологічних і гідробіологічних процесів, які в природних умовах приводять до відновлення початкового стану водного об’єкта. Механізми процесів самоочищення поділяються на фізичні, хімічні, біологічні. У самоочищенні беруть участь всі гідробіонти, але основну роль відіграють бактерії, гриби, найпростіші, водорості і багатоклітинні тварини - фільтратори.

САМООЧИЩЕННЯ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА – здатність природного середовища руйнувати, переробляти або переводити в індиферентний стан забруднюючі компоненти техногенного або побутового походження, які попадають у нього. Самоочищення протікає безперервно в тісному зв’язку з кругообігом речовин в природі, включає процеси самоочищення води, ґрунтів, ландшафтів і т.д., які відбуваються під впливом фізичних, хімічних чинників або живих організмів.

САМОРЕГУЛЮВАННЯ ЖИВИХ СИСТЕМ – здатність природних систем до відновлювання балансу внутрішніх структур і властивостей після будь-якого природного або антропогенного збурювального впливу.

САНІТАРНО-ЗАХИСНА ЗОНА – територія між промисловим підприємством або іншим виробничим об'єктом, що є джерелом забруднення навколишнього природного середовища, і найближчою житловою забудовою або прирівнювальними до неї об'єктами, призначена для зменшення залишкового впливу забруднюючих чинників до рівня гігієнічних нормативів з метою захисту населення від їх несприятливого впливу.

САПРОБІОНТИ – рослини або тварини, що існують у водах, забруднених органічними речовинами. Сапробіонти мінералізують органічні рештки, що сприяє біологічному самоочищенню водойм. Видовий склад і чисельність сапробіонтів є біоіндикатором ступеня забрудненості водойм.

САПРОФАГИ – гетеротрофні організми, які живляться мертвими тваринами або рештками рослин, що розкладаються.

САПРОФІТИ – рослини або мікроорганізми, що живляться органічними речовинами відмерлих організмів і виділеннями тварин. До них належать в основному гриби і бактерії, а також деякі вищі рослини, в тому числі паразитичні квіткові і деякі водорості. Сапробіонти відіграють важливу роль в біологічному кругообігу речовин.

СЕЛЬ, СЕЛЕВИЙ ПОТІК – стрімкий русловий потік, який раптово виникає в басейнах невеликих гірських річок і складається із суміші води та уламків гірських порід. Характеризується різким підняттям рівня води, хвильовим рухом, короткочасністю дії, значним ерозійно-акумулятивним ефектом.

СЕНСИБІЛІЗАЦІЯ – підвищена чутливість організму до тих чи інших подразників різного походження. Наприклад, до чужорідних речовин – алергенів, якими можуть бути бактерії, віруси, хімічні речовини, багато лікарських засобів, побутові і промислові забруднювачі та інші чинники навколишнього середовища або середовища внутрішнього.

СЕРЕДОВИЩЕ – сукупність зовнішніх умов існування організмів та їхніх угруповань.

СЕРЕДОВИЩЕ АБІОТИЧНЕ – сукупність неорганічних умов існування організмів. Абіотичними чинниками є екологічно важливі умови неорганічної природи, без яких неможлива життєдіяльність організмів. Відносять неорганічні сполуки й окремі елементи, гірські породи, ґрунти, воду, повітря, а також кліматичні характеристики, радіаційний фон та інші явища природи, походження яких прямо не пов'язано з життєдіяльністю організмів.

СЕРЕДОВИЩЕ АНТРОПОГЕННЕ – природне середовище, яке безпосередньо чи опосередковано, навмисно чи ненавмисно змінюється людиною.

СЕРЕДОВИЩЕ ЖИТТЯ – частина природи, що оточує живі організми і прямо чи опосередковано впливає на них. Середовище життя включає сукупність абіотичних і біотичних чинників окремого організму або цілого біоценозу, які впливають на його ріст і розвиток. Для живих організмів на Землі існує чотири середовища життя – водне, наземно-повітряне, ґрунт і самі живі організми.

СЕРЕДОВИЩЕ КВАЗІПРИРОДНЕ – середовище, перетворене людиною або створене нею. Воно не здатне до самопідтримання, його стійкість забезпечують, впроваджуючи цільові природоохоронні заходи.

СИМБІОЗ, МУТУАЛІЗМ – форма відносин між організмами двох різних видів, яка є взаємовигідною.

СИНАНТРОПІЗАЦІЯ – процес пристосування організмів до життя в різко змінених людиною умовах (антропогенні ландшафти, населені пункти, будівлі). Характерна для тваринного і рослинного світу. У деяких синантропних організмів вона пов'язана з виникненням нових морфо-функціональних адаптацій. Більшість синантропних видів тварин знаходить у населених пунктах не лише сховище, а й корм (горобці, ворони, пацюки, домашні миші), серед них є такі, що виконують функції природних санітарів.

Серед синантропних організмів багато шкідників, носіїв збудників хвороб, але є й корисні (деякі види павуків, комахоїдні птахи). Синантропні види рослин – рудеральні рослини (рослини засмічених місць) і сегетальні рослини (бур'янові), які засмічують посіви.

СИНЕКОЛОГІЯ (екологія угруповань) – розділ екології, що вивчає угруповання різних видів рослин, тварин, мікроорганізмів, їхніх трофічних груп, шляхи їх формування та біологічні взаємодії. Організми під дією певних чинників взаємодіють між собою, формуючи певні угруповання.

СИНУЗІЯ – сукупність популяцій, що перебувають у біоценозі та належать до видів однієї екобіоморфи (життєвої форми). Трав'янисті угруповання можуть складатися як з однієї, так і кількох синузій.

СИСТЕМА – сукупність пов'язаних між собою чи впорядкованих за певними властивостями або відношеннями елементів.

СИТУАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНА – певні обставини чи їх сукупність, які досліджують із застосуванням екологічного підходу, який передбачає вивчення навколишнього природного середовища у взаємозв'язку з об'єктом дослідження.

СМЕРЧ – сильний атмосферний вихор складної структури з вертикальною віссю, який виникає у потужних купчасто-дощових хмарах і спускається до поверхні Землі у вигляді ставка з воронкоподібними розширеннями, що обертаються. Характеризується великою швидкістю вітру (50-200 м/с), потужними низхідними і висхідними потоками та значною зміною атмосферного тиску від центра воронки до периферії. Розрізняють пилові, піщані та водяні смерчі.

СМІТТЄЗВАЛИЩЕ – земельна ділянка, яку за походженням з відповідними службами і у встановленому порядку вибирають та відводять для зберігання твердих побутових відходів (ТПВ). Характеристика – заданий термін експлуатації, розрахунок чисельності жителів населеного пункту, з перспективою її зростання, норма накопичення і щільність (т/м^3), геометрична форма ділянки, допустима висота складування відходів. Розмір ділянки визначають з розрахунку 0,02-0,05 на 1 тис. тонн відходів за рік, які складуть.

СМОГ – токсичний туман, що являє собою аерозоль, який утворився зі складної суміші диму, туману, пилу. Спостерігається в атмосферному повітрі великих міст і промислових центрів за відповідних метеорологічних умов (незначна турбулентність повітря, стійкий розподіл температури по висоті, слабкий вітер або штиль). У складі аерозолю є частинки сажі, попелу, продуктів сухої перегонки палива, інших хімічних речовин або продуктів їх фотохімічних перетворень.

СМУГА ВІДВЕДЕННЯ – територія з особливим режимом користування, яку встановлюють на річках для потреб експлуатації та захисту від забруднення, пошкодження й руйнування магістральних, міжгосподарських та інших каналів зрошувальних і осушувальних систем, гідротехнічних і гідрометричних споруд, а також водойм і гребель.

СОЗОЛОГІЯ – комплексна наука про охорону природи, що розробляє загальні методи й принципи збереження біологічного і ландшафтного різноманіття та відновлення природних ресурсів.

СПАДКОВІСТЬ – одна із головних властивостей живих організмів – передавати свої ознаки нащадкам.

СТАБІЛЬНІСТЬ БІОСФЕРИ – здатність біосфери протистояти зовнішнім космічним і внутрішнім впливам, включаючи будь-які антропогенні дії.

СТАБІЛЬНІСТЬ ЕКОСИСТЕМИ – здатність екосистеми зберігати свою структуру і функціональні особливості при дії зовнішніх чинників.

СТАЛИЙ РОЗВИТОК – задовольняє потреби нинішнього покоління ставлячи під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво і споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем

відновлюватися, поглинати забруднення і підтримувати життєдіяльність теперішніх та майбутніх поколінь.

СТАНДАРТИ ЕКОЛОГІЧНІ – нормативні документи, що регламентують загальне та багаторазове використання правил, принципів, характеристик, методик стосовно природокористування та природоохоронної діяльності чи їх результатів. Розробляють їх на основі консенсусу з метою оцінювання стану об'єктів і процесів, що відбуваються у довкіллі, забезпечення якісного природного середовища, затверджують уповноважені органи.

СТЕНОБАТНІ ОРГАНІЗМИ – водні рослини і тварини, існування яких можливе лише на певній глибині, при певному тиску води. До стенобатних організмів відносять мешканців прибережної припливно-відпливної смуги морів, приповерхневої зони водойм та глибоководні організми, що мешкають у найбільших глибинах океанів.

СТЕНОБІОНТНІ ОРГАНІЗМИ або стенобіонти – організми, які можуть жити лише в певних умовах середовища, дуже незначному коливанні його чинників (температури, вологості, солоності тощо). Наприклад, форель може жити лише у водоймах з дуже швидкою течією і холодною, багатою на кисень водою. Стенобіонтні організми є хорошими індикаторами відповідних умов, вони, як правило, мають низьку екологічну валентність, що зумовлює їх вузькі ареали.

СТЕНОГАЛИННІ ТВАРИНИ – водні тварини, що живуть в умовах дуже незначних змін солоності води. Відхилення солоності від оптимуму спричинює в цих тваринах пригнічене дихання, зниження плодючості, збільшення смертності і різке зменшення їхньої чисельності. Типовими представниками є головоногі молюски, які не живуть у воді з солоністю нижче 3 г/л та більшість мешканців океанів і морів.

СТЕНОГІДРОБІОНТНІ ОРГАНІЗМИ – організми, які не переносять значних коливань вологості і живуть в умовах строго визначеної вологості середовища життя (наприклад, ґрунтові водорості, деякі гриби).

СТЕНОТЕРМНІ ОРГАНІЗМИ – організми, які живуть у відносно постійних температурних умовах і не витримують їх коливань.

СТЕНОТОПНІ ОРГАНІЗМИ – організми, які живуть в однотипних, дуже специфічних умовах середовища. До цих організмів належать, наприклад, мешканці піщаних пустель, солончаків, сфагнових боліт; з тварин – ховрах тонкопалий, що живе в піщаних пустелях, соня, яка зустрічається лише в широколистяних лісах.

СТЕНОФАГІЯ – вузькоспеціалізоване живлення тварин. Розрізняють олігофагію – живлення не багатьма видами корму і монофагію – живлення лише одним видом корму. Стенофагія пов'язана з анатомічною, фізіологічною і біохімічною адаптацією, яка забезпечує добування та перетравлення певного типу їжі.

СТИХІЙНЕ ЛИХО – екстремальний природний процес або явище, що призводить до раптового (неочікуваного) виникнення катастрофічної екологічної ситуації, яка характеризується людськими жертвами, порушенням умов побуту населення, руйнуванням і знищенням матеріальних і природних цінностей, погіршенням екологічного стану навколишнього середовища. До стихійного лиха відносять: виверження вулканів, землетруси, цунамі, селі, лавини, повені, посухи, урагани, смерчі.

СТІЙКІСТЬ ЕКОСИСТЕМИ – здатність екосистеми за допомогою внутрішніх механізмів саморегуляції протистояти зовнішнім збурювальним впливам, адаптуватися до них без істотних змін структурно-функціональних параметрів або швидко повертатися до нормального стану, якщо цей вплив зумовив тимчасове відхилення від заданої програми її розвитку.

СТРАТОСФЕРА – шар атмосфери над полюсами з 8-10 км, а на екваторі з 16-18 і до 40 км від поверхні Землі, яка відрізняється майже постійною по висоті температурою і розміщеним на висоті 22-25 км шаром з найбільшою концентрацією озону.

СТРЕС – сукупність неспецифічних реакцій, які виникають під впливом будь-яких сильних подразників і супроводжуються перебудовою захисних систем організму. Термін

стрес уперше запропонував канадський вчений Г. Сельє (1936) для позначення однотипної реакції, що виникає в організмі при дії на нього різноманітних подразників.

СТРУКТУРА БІОГЕОЦЕНОЗУ – поділ біогеоценозу на горизонтальні і вертикальні підрозділи: консорції, парцели, синузії, а також структури фітоценозу.

СТРУКТУРА ЕКОСИСТЕМИ – природний функціонально-морфологічний поділ екосистеми на підсистеми, які в екосистемі виконують роль «цеглинок». До структури екосистеми входять популяції, консорції, синузії, яруси рослинності і т.д.

СТРУКТУРА ПОПУЛЯЦІЇ – розподіл особин у просторі, а також за віковими, статевими та іншими морфологічними і фізіологічними ознаками.

СТРУКТУРА ФІТОЦЕНОЗУ – ценотипи і консорції, які виникають при тривалому біотоценогенезі, об'єднання різних видів, зв'язаних продуктивним організмом або популяцією, а також відносинами, що супроводжуються переносом енергії від продуцентів до консументів, від них – до редуцентів. Структура фітоценозу включає також особливості просторового і тимчасового розміщення особин і популяцій на поверхні і по вертикалі, розподіл органічних речовин.

СУКЦЕСІЯ ЕКОЛОГІЧНА – послідовні зміни в структурі чи функціях екосистеми або її окремих блоків на тій самій ділянці Землі в процесі заростання оголеної території, відновлення після вітровалу, суцільного вирубування, повені.

Т

ТЕМПЕРАТУРА – фізична величина, яка характеризує тепловий стан тіла або системи. Температура – важливий екологічний чинник. Межі температури, при яких можливе існування мешканців Землі невеликі, від -200^{0}С до +100^{0}С. Від температури навколишнього середовища залежить температура організмів та швидкість і характер протікання хімічних реакцій, що становлять обмін речовин.

ТЕПЛОЕЛЕКТРОЦЕНТРАЛЬ – теплова електростанція, на якій вироблений в парових котлах пар спочатку використовують для вироблення електроенергії, а після цього для теплозабезпечення; комбіноване виробництво і використання електроенергії і тепла на одній електростанції.

ТЕРИКОН – відділ шахтових гірських порід або відходів збагачення, насипаний у формі конуса. Об'єм терикону досягає кількох мільйонів м^3, висота – 100 м і більше, складається терикон з токсичних речовин. Терикони завдають великої шкоди навколишньому середовищу.

ТЕРМОФІЛИ – організми, які живуть при високих температурах середовища (у гарячих джерелах, шарах ґрунту, що дуже нагріваються). До термофілів належать ціанобактерії, мікроорганізми, гриби, личинки комах, ракоподібні, це мешканці теплих кліматичних зон (тропіків), а також сапрофіти і паразити, що живуть у тілі теплокровних тварин.

ТЕРМОФОБИ – організми, які не витримують високих температур, нормально розвиваються при порівняно низьких температурах. До термофобів належать багато безхребетних і хребетних тварин, деякі водорості, бактерії, гриби, мохи та квіткові рослини, які живуть в холодних водних басейнах на суші, де температура ніколи не буває високою (тундра, Арктика, високогір'я), окремі термофоби живуть в умовах помірного клімату.

ТЕХНОСФЕРА – частина біосфери, а за деякими уявленнями вся біосфера, перетворена людьми прямими або опосередкованими діями за допомогою технічних засобів з метою найкращої відповідності соціально-економічним потребам людини.

ТОКСИНИ – хімічно неоднорідна група речовин мікробного, рослинного або тваринного походження, що викликають різноманітні специфічні патологічні зміни в структурі та функціях клітин, тканин, органів – типові захворювання людини і тварин. Токсини застосовують у виробництві анатоксинів, що використовуються як вакцини, для

одержання лікувальних сироваток, лікувальних препаратів, що містять бджолину, зміїну отрути, пірогени.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНА – здатність організмів успішно протистояти дії зовнішніх чинників у визначеному інтервалі певного екотопу чи біотопу. Існування виду визначають як нестачею, так і надлишком кожного з чинників, що мають рівень, близький до межі витривалості будь-якого організму. Організми характеризуються екологічним мінімумом і максимумом, реагуючи таким чином на обидва значення чинника. Їхню витривалість до впливів у діапазоні цих величин називають межею толерантності виду.

ТРАНСПІРАЦІЯ – фізіологічний процес випаровування води живими рослинами. Зумовлює вбирання й переміщення води та мінеральних речовин. Транспірація буває продихова та кутикулярна. Співвідношення між ними має видову специфіку і залежить від умов розвитку, віку рослини тощо. Транспірація запобігає перегріванню рослинного організму, що має важливе значення для його життєдіяльності, зокрема для фотосинтезу, забезпечує водний режим рослин, регулює тургор клітин.

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЧОВИН – перетворення хімічних сполук у навколишньому середовищі під впливом хімічних, фізичних та біологічних чинників.

ТРОПОСФЕРА – нижній шар атмосфери до 16-18 км на екваторі, 10-12 км над помірними широтами та 8-10 км над полюсами, в якому проходить більшість метеорологічних процесів і сконцентроване все наземне життя на планеті.

ТРОФІЧНА МЕРЕЖА – переплетення ланцюгів живлення у складному біотичному угрупованні. В основі формування трофічної мережі лежать кормові взаємовідносини популяцій різних груп організмів – всі вони є об'єктами живлення інших, тобто тісно пов'язані між собою. Кожен організм може живитися не одним, а переважно кількома видами, і його самого споживають кілька інших видів.

ТРОФІЧНИЙ РІВЕНЬ – сукупність популяцій різних видів живих організмів, об'єднаних за характером живлення. Організми належать до одного рівня у тому разі, коли в ланцюгу живлення вони рівновіддалені від продуцентів або, входячи до складу різних ланцюгів живлення, одержують поживні речовини через однакову кількість ланок. Консументи, які мають широкий спектр живлення (всеїдні тварини), можуть одночасно займати різні трофічні рівні в одному або у кількох ланцюгах живлення. Перший рівень ланцюгів живлення представлений продуцентами (автотрофними організмами), оскільки лише вони здатні використовувати сонячну енергію для синтезу органічних речовин; наступні рівні – гетеротрофами. Вони утворюють кілька рівнів. Другий рівень формується рослиноїдними тваринами (консументи 1-го порядку), які безпосередньо споживають автотрофів, а також паразитами рослин. До третього рівня відносять хижаків-паразитів (консументи 2-го порядку), що живляться рослиноїдними організмами. Четвертий рівень – це тварини, кормом для яких є консументи 2-го порядку.

ТУМАН ТОКСИЧНИЙ – сполучення газоподібних забруднювачів, частинок пилу і крапель туману.

УГРУПОВАННЯ – сукупність організмів різних видів, об'єднаних певними взаємовідносинами, територією проживання і впливом комплексу зовнішніх умов існування, система певного рівня організації живої речовини.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПРИРОДИ – добровільна неприбуткова всеукраїнська громадська організація. Сприяє розробленню програм та проведенню комплексу заходів щодо збереження й відтворення сприятливого для життя навколишнього природного середовища, здоров'я і генофонду населення, здійснення екологічної освіти та просвітницької діяльності, захист екологічних прав громадян, раціональне використання природних ресурсів, вироблення і реалізація національної екологічної політики, розвиток творчої ініціативи й використання науково-технічного

потенціалу суспільства для здійснення його екологічних пріоритетів, виховання, дбайливого ставлення громадян до природи.

УМОВИ ІСНУВАННЯ – сума чинників середовища, подібна виду або угрупованню для нормального розвитку до яких входять абіотичні, біотичні та антропогенні чинники.

УНІКАЛЬНІ ЛАНДШАФТИ – ландшафти, що відзначаються своєю індивідуальністю і неповторністю та охороняються з метою збереження їх первозданного вигляду. Наприклад, гайельдарської сосни в Азербайджані, рифові скали в Фетештській ущелині (Молдова) та ін.

УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГІЧНЕ – сучасний підхід до врахування пріоритетів охорони середовища при плануванні та здійсненні будь-якої діяльності. Результативність цього підходу може бути забезпечена в межах комплексної структурованої системи. Допомагає уникнути чи зменшити несприятливі впливи її діяльності, продукції та послуг на навколишнє середовище.

УРБАНІЗАЦІЯ – історичний процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, утвердження й поширення міського способу життя як феномена культури й сучасної цивілізації.

УРБАНІЗОВАНЕ СЕРЕДОВИЩЕ – середовище зі специфічними екологічними умовами, що формуються в природно-антропогенних системах на урбанізованих територіях.

УРБОЕКОЛОГІЯ – наука про взаємозв'язки та взаємодію у часі й просторі двох систем – міської і природної. Об'єкт вивчення – міські біогеоценози.

УРБОЕКОСИСТЕМА – нестійка природно-антропогенна система, яка складається на урбанізованих територіях з архітектурно-будівельних об'єктів і різко змінених природних екосистем.

УРОЧИЩЕ – ділянка території, що відрізняється від навколишньої місцевості: байрачний ліс, товтровий горб, степовий солончак, давнє городище тощо. Вони часто мають власні назви (Аскольдова могила, Сухий яр).

УТИЛІЗАЦІЯ – вторинне використання цінних речовин і ресурсів, вилучення корисних компонентів з побутових і промислових відходів, стічних вод, викидів в атмосферу.

ФАКТОРІАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ – напрям екології, що базується на визначенні відносин організмів з навколишнім середовищем, включаючи всі умови існування.

ФАУНА – сукупність всіх видів тварин, які заселяють певну територію. Фауна складається з різних за походженням груп тварин чи фауністичних комплексів. Фауна буває – водна та суходільна, є також сучасна фауна та викопна.

ФАУНІСТИКА – розділ зоогеографії, який вивчає видовий склад фауни, її походження і особливості. Викопну фауну вивчає палеофауністика.

ФАЦІЯ – елементарний ландшафтний комплекс, низова структурна частина ландшафтного урочища чи підурочища. Це одне з найпростіших ландшафтних утворень у межах одного елемента мезорельєфу або форми мікрорельєфу, що характеризується відносною однорідністю поверхневих відкладів, умов зволоження, мікроклімату, ґрунтового і рослинного покриву, своєрідністю тваринного світу та мікроорганізмів.

ФЕНОЛОГІЯ – система знань про сезонні явища в живій природі, строки їх настання та причини, які визначають ці строки. Фенологія реєструє і вивчає головним чином зміни в рослинному і тваринному світі, обумовлені зміною пори року і погодними умовами. При фенологічному дослідженні у рослин реєструється початок сезонних фаз розвитку – набухання і розпускання бруньок, початок і кінець цвітіння, повне дозрівання плодів; у тварин – пробудження від сплячки, сезонні міграції, вихід дорослих комах з

лялечок. Результати щорічних спостережень оформляються у вигляді фенологічних спектрів.

ФЕНОТИП – сукупність усіх зовнішніх і внутрішніх ознак і функцій організму, що формується в процесі взаємодії генотипу із зовнішнім середовищем. В процесі розвитку фенотип змінюється.

ФЕРОМОНИ – біологічно активні речовини, що виділяються тваринами в навколишнє середовище і специфічно впливають на поведінку і фізіологічний стан інших особин того самого виду. Феромони продукуються спеціальними залозами: статевими, анальними та ін. Їх сприйняття здійснюється за допомогою хеморецепторів (в основному через органи нюху). Феромони використовуються для передачі інформації про те, що дана тварина належить до того чи іншого виду, раси чи статі, про фазу статевого циклу.

ФІЛОГЕНЕЗ – історичний розвиток окремих видів, родів, родин та інших систематичних груп живих організмів і всього органічного світу. Термін філогенез ввів німецький вчений Е. Геккель у 1866 році.

ФІТОДИЗАЙН – використання рослин або їх частин для поліпшення умов існування людини у штучних системах. Завданням фітодизайну є озелененням інтер’єрів, створення комфортної обстановки в приміщенні, очищення його від пилу і забруднюючих речовин та збагачення фітонцидами.

ФІТОІНДИКАТОРИ – рослинні організми, наявність, чисельність або особливості будови, росту та розвитку яких є показником природних процесів, особливих умов або антропогенних змін середовища. Багато рослин чутливі до різних чинників середовища і можуть існувати лише у певних, часто вузьких межах їхньої мінливості.

ФІТОІНДИКАЦІЯ – метод оцінювання різних чинників, умов, явищ, режимів середовища на основі певних видів рослин чи рослинних угруповань. Базується на основі зв’язку видів з умовами їх існування. Дає можливість швидко та надійно візуально фіксувати на великих територіях не лише статистичні властивості, ознаки, а й динамічні зміни довкілля, у зв’язку з цим її використовують для екологічних експертиз, прогнозування, картування.

ФІТОМАСА – сумарна маса рослинних організмів, окремих рослин або їхніх груп у будь-якому природному угрупованні. Виражають у тих самих одиницях, що і біомасу.

ФІТОНЦИДИ – біологічно активні речовини, що утворюються багатьма рослинами і мають здатність вбивати бактерії, мікроскопічні гриби, найпростіших чи пригнічувати їхній ріст і розвиток. Відіграють важливу роль в імунітеті рослин, у відносинах організмів у біогеоценозах.

ФІТОПЛАНКТОН – сукупність рослин, в основному водоростей, що вільно плавають у завислому стані в товщі морських і прісноводних водойм. Фітопланктон відіграє велику роль у процесах живлення в водоймах, як джерело кисню і органічних речовин, як початкова ланка ланцюгів живлення. Багато фітопланктону, а також його кількісний склад, є індикатором умов середовища.

ФІТОТРОФИ – рослинні організми, які синтезують із неорганічних сполук органічні речовини за допомогою сонячної енергії.

ФІТОФАГИ – гетеротрофні тварини, що живляться рослинами (рослиноїдні тварини).

ФІТОЦЕНОЗ – сукупність популяцій видів рослин, які внаслідок взаємодії між собою формують однорідний цілісний покрив, що відрізняється від сусідніх за ознаками рослинності.

ФЛОРА – еволюційно історична складена сукупність видів рослин, що зростають або зростали в минулі геологічні епохи на певній території. Розрізняють флору земної кулі, материків, земної поверхні.

ФОНД ЕКОЛОГІЧНИЙ – окрема ланка фінансової системи і форма розподілу та використання грошових коштів, що формуються державою і місцевими органами влади для фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища.

ФОТОСИНТЕЗ – процес, за допомогою якого зелені рослини, водорості й деякі бактерії перетворюють сонячну енергію на хімічну. Відбувається поглинання вуглекислого газу і виділення кисню.

ФОТОФІЛИ – світлолюбні рослини, пристосовані до життя при достатньому сонячному освітленні (степові, лучні, альпійські й субальпійські трави, наскельні лишайники, прибережні, водні та більшість культурних рослин, деякі бур’яни).

ФОТОФОБИ – рослини, що ростуть у дуже затінених місцях (мохи, плауни, яруси типових лісів, печер, глибоководні рослини).

ФОТОХІМІЧНИЙ ТУМАН (смог)- це суміш токсичних речовин і туману, який виникає при незначній хмарності, високій вологості повітря і, як правило, в холодну пору року.

ФРЕАТОФІТИ – рослини, які засвоюють воду з глибини ґрунту за допомогою потужної кореневої системи, що здатна проникати до рівня ґрунтових вод (фінікова пальма, верблюжа колючка). Вони пристосовані до існування в аридних зонах. Завдяки цій властивості фреатофіти є надійними індикаторами місця та глибини залягання ґрунтових вод у сухих степах і пустелях.

ФУНГІЦИДИ – хімічні речовини, які використовують для боротьби з грибами– збудниками хвороб рослин. В медицині фунгіциди застосовують для боротьби зі збудниками мікозів людини і деяких тварин. До них входять препарати з найрізноманітніших хімічних груп – бордоська рідина, формалін, мідний і залізний купорос та ін.

ХЕМОСИНТЕЗ – автотрофний тип живлення, характерний для багатьох видів бактерій, який базується на синтезі органічних речовин з неорганічних з використанням хімічної енергії, вивільненої при окисленні не окислених речовин (нітритів, сірководню, сірки, заліза та ін.).

ХИЖАК – 1) тварина або рослина, яка ловить і поїдає тварини як об’єкт живлення; 2) тварина, що живиться представниками близьких систематичних видів (груп): наприклад, окунь, щука, судак – хижаки, тому що поїдають інші риби; а карась і плотва – не хижаки, тому що живляться безхребетними.

ХИЖАЦТВО – форма взаємовідносин між організмами різних видів, з яких один (хижак) поїдає іншого (жертву). Хижацтво відіграє важливу роль в регулюванні кількісного складу популяцій, для нього є характерним наявність різноманітних екологічних адаптацій як для жертви так і для хижака.

ХІМІЧНА ЕКОЛОГІЯ – галузь науки на стику екології, біології та хімії, яка досліджує взаємовідносини між живими організмами або між живою й неживою природою. Основним предметом вивчення є хімічна взаємодія між організмами та їхніми системами (популяціями й угрупованнями) за допомогою хімічних речовин, які є посередниками, що передають інформацію або регулюють фізіологічні й екологічні процеси.

«ЦВІТІННЯ» ҐРУНТУ – інтенсивне розмноження водоростей на поверхні та у верхньому шарі ґрунту із зміною його забарвлення. Цвітіння ґрунту сприяє збагаченню ґрунту органічними речовинами і навіть сполуками азоту, які утворюються в результаті азотфікації деякими видами синьо-зелених водоростей.

ЦВІТІННЯ ВОДИ – масовий розвиток планктонних водоростей у водоймах, внаслідок якого вода набуває зеленого, синьо-зеленого, коричневого або червоного забарвлення (залежно від пігментації видів - збудників).

ЦЕНОБІОНТ – особина як член біотичного угруповання (біоценозу). Ценобіонти можуть бути лабільними, тобто вільно пересуватися, і стабільними, прикріпленими до субстрату. Особливості останніх обумовлені належністю до тієї чи іншої біоморфи і екоморфи.

ЦЕНОЗ – будь-яке біотичне угруповання. Розрізняють – зооценози (угруповання тварин), фітоценози (угруповання рослин), мікробоценози (угруповання мікроорганізмів) та ін. Термін ценоз можна замінити терміном біоценоз.

ЦЕНОПОПУЛЯЦІЯ – сукупність особин одного виду в межах одного біогеоценозу, яка характеризується внутрішнім обміном генетичною інформацією, стабільністю чисельності, вікового і статевого складу, трофічними, алелопатичними, консорційними зв'язками з іншими живими компонентами біогеоценозу та абіотичним середовищем і постійним перебуванням у стані боротьби за існування й природного добору.

ЦЕНОТОП – 1) місце існування біоценозу; 2) фізичне середовище, в умовах якого знаходиться угруповання.

ЦЕНТР ПОШИРЕННЯ – місце, звідки поширився вид або інша систематична категорія не залежно від того, чи походить він з центра поширення чи початковий центр походження лежить в іншому географічному регіоні.

ЦЕНТР УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНИЙ (НЕНЦ) – позашкільна установа Міністерства освіти і науки України, що проводить навчально-виховну та методичну роботу в галузі біологічної, валеологічної, екологічної, аграрної освіти. Об'єднує всі еколого-натуралістичні центри України.

ЦИКЛ БІОГЕОХІМІЧНИЙ – кругообіг хімічних речовин із неорганічної природи через рослинні і тваринні організми знову в неорганічне середовище і навпаки. Здійснюється з використанням сонячної енергії й частково енергії хімічних реакцій. Вперше цикли біохімічні були вивчені В.І. Вернадським.

Ч

ЧЕРВОНА КНИГА УКРАЇНИ – офіційний державний документ, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів та заходи щодо їх збереження й відтворення.

ЧЕРВОНИЙ СПИСОК ВИДІВ (МСОП) – найповніший світовий список видів тварин і рослин, які мають охоронний статус у всьому світі. Внесення до списку ґрунтується на визначених критеріях для оцінки ризику вимирання тисяч видів та підвидів. Ці критерії стосуються всіх видів та всіх регіонів світу. Завдяки компетентній науковій базі МСОП є найавторитетнішим довідником щодо статусу біорізноманіття.

ЧИННИК АДИТИВНИЙ – екологічний чинник, що характеризує чисельність, біомасу або щільність популяції організмів, а також запаси або концентрації різних форм речовин й енергії, тимчасові зміни яких підпорядковуються законам збереження і перетворення останніх.

ЧИННИК АНТРОПОГЕННИЙ – чинник, який виникає в процесі безпосереднього впливу людини на будь-що.

ЧИННИК ЕДАФІЧНИЙ – властивості ґрунту, які чинять екологічний вплив на живі організми. Чинники едафічні розрізняють: хімічні (pH, сольовий режим, елементарний валовий склад, обмінна здатність і вміст поглинених катіонів), фізичні (водний, повітряний і тепловий режими, механічний склад, структура, щільність ґрунту, рівень ґрунтових вод, характер материнської породи).

ЧИННИК ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ – чинник, сила впливу якого перевищує пристосувальні реакції живої системи, але не настільки, щоб її вмить зруйнувати.

Однаково екстремальні як різкий надлишок, так і нестача впливу того чи іншого чинника. Наявність цього чинника створює екстремальні умови існування.

ЧИННИК ЕТОЛОГІЧНИЙ – чинник, який виникає при безпосередньому контакті особин у групах. До чинника етологічного належить, наприклад, ієрархія етологічна, тобто домінування одних особин над другими, які, в свою чергу, можуть домінувати над третіми і т.д.

ЧИННИК ІСТОРИЧНИЙ – чинник, характер сучасного впливу якого був визначений у ході історичного розвитку людства, його взаємодії з природним середовищем. Наприклад, збільшення концентрації вуглекислого газу в атмосфері Землі за останні 100 років або вирубка лісів на великих територіях.

ЧИННИК КОСМІЧНИЙ – чинник, джерелом якого є позаземні процеси. До цього чинника відносять видиме світло, короткохвильове і рентгенівське випромінювання. Вплив космічного випромінювання на життєдіяльність мешканців Землі загальноприйнятий. Встановлено зв'язок між хромосферними спалахами на Сонці і збільшення у людей летальних наслідків при інфарктах й інсультах, загостренням різних хронічних захворювань. Виявлена залежність між динамікою сонячної активності і засухами.

ЧИННИК ЛЕТАЛЬНИЙ – чинник, вплив якого призводить живий організм до загибелі (наприклад, інсектицид).

ЧИННИК ЛІМІТУЮЧИЙ або чинник обмежуючий – чинник, сила прояву якого нижча критичного рівня або перевищує максимально витримуваний рівень, тобто обмежує перебіг якого-небудь процесу, явища чи існування організму (популяції, виду, угруповання).

ЧИННИК МУТАГЕННИЙ – чинник, який прямо або опосередковано викликає генетичні мутації (наприклад, підвищення радіоактивності середовища, забруднення його хімічними речовинами).

ЧИННИК НЕПЕРІОДИЧНИЙ – чинник, що виникає раптово, без чіткої циклічності (вітер, буря, пожежа, землетрус) і живі організми не можуть до нього адаптуватись.

ЧИННИК ПЕРІОДИЧНИЙ – чинник, що виникає циклічно (припливи, відпливи моря), але організми до нього адаптовані.

ЧИННИК РИЗИКУ – чинник, що спричиняє виникнення захворювання або призводить до загибелі організму. Наприклад, куріння - чинник ризику по відношенню до інфаркту міокарда і раку легень; наркоманія, проституція, гомосексуалізм – чинник ризику по відношенню до захворювання СНІДу.

ЧИННИК ТЕРАТОГЕННИЙ – екологічний чинник, хімічної, фізичної або біологічної природи, який викликає в організмах, що піддались його впливу, порушення розвитку, не спадкові і спадкові зміни – мутації.

ЧИННИКИ ЕКОЛОГІЧНІ – умови середовища (або елементи), що мають певний вплив на організми. Є абіотичні, біотичні та антропогенні чинники.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗМІВ – 1) загальна кількість екземплярів в популяції виду або на якій-небудь території (наприклад, слонів у Африці); 2) загальна кількість особин живих організмів (незалежно від їх систематичної приналежності) на певній площі або в одиниці об'єму.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПОПУЛЯЦІЙ – кількість особин, які належать до однієї популяції. Коли чисельність популяцій скорочується до певного мінімуму, популяцію відносять до зникаючої.

ЧУТЛИВІСТЬ ОРГАНІЗМІВ – здатність живих організмів реагувати на дію подразників навколишнього середовища зміною власних тканин і органів. Це ступінь реакції біоіндикатора на вплив хімічних, фізичних, біологічних чи антропогенних чинників довкілля.

ШКОДА ЕКОЛОГІЧНА – фактичні або ймовірні економічні, соціальні чи екологічні втрати, пов'язані з впливом на довкілля шкідливих чинників природного чи антропогенного походження: хімічного забруднення, атмосферного повітря, води, ґрунту, надр та інших компонентів природного середовища, фізичних або біологічних чинників.

ШЛАК – багатокомпонентний неметалевий розплав, який утворюється у процесі спалювання твердого викопного палива чи випалювання металів. При охолодженні й твердненні перетворюється на каменеподібну чи склоподібну речовину.

ШЛАМ – мулистий осад, вилучений з вод стічних у процесі їхнього очищення. Містить мінеральні частинки та органічний матеріал. Накопичується в очисних спорудах і утворює тверді відходи.

ШЛАМОСХОВИЩЕ – природний чи штучно створений резервуар для тимчасового або постійного збереження концентрованого водного осаду (шламу).

ШТУЧНА АТМОСФЕРНА ІНВЕРСІЯ – підвищення температури повітря зі збільшенням висоти, спричинене дією висотних джерел організованих промислових викидів, один з наслідків теплового забруднення. За несприятливих метеорологічних умов висотні викиди гарячих димових газів можуть утворювати над промисловим регіоном суцільні горизонтальні шари нагрітого повітря, що перешкоджають природній вертикальності переміщування повітря і спричиняють накопичення у приземному шарі забруднюючих речовин від неорганізованих джерел.

ШТУЧНА ЕКОСИСТЕМА – створена людиною екосистема. Розрізняють відкриті й закриті, виробничі, експозиційні, декоративні, лісові, водні, аграрні тощо. У такій системі можуть бути штучними всі компоненти або один чи кілька з них. Створюються для забезпечення певних життєвих потреб людини (одержання біологічної продукції, поліпшення умов відпочинку, облагородження ландшафту).

ШУМ – одна з форм фізичного забруднення навколишнього середовища. Шум є стресовим чинником і приводить до погіршення слуху аж до повної глухоти. На сьогодні шум вважається серйозним забруднювачем біосфери. Основними джерелами шуму у великих містах є транспорт (автомобільний, авіа- та залізничний) і промислові підприємства.

ЩІЛЬНІСТЬ ПОПУЛЯЦІЇ – середня кількість особин на одиницю площі або одиницю об'єму.

ЮНЕСКО – організація Об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури. Її мета сприяти збереженню миру і безпеки, розвитку співробітництва між країнами в області науки, освіти і культури для всезагального дотримання справедливості, правопорядку, прав людини та основних свобод, які передбачені стандартом ООН для всіх народів світу без поділу на раси, стать, мови та релігії. Важливими напрямами роботи організації культури є охорона навколишнього середовища та пам'ятників, співробітництво у вирішенні глобальних наукових проблем в області океанографії, геології, гідрології тощо. Штаб-квартира ЮНЕСКО знаходиться в Парижі.

ЯВИЩЕ СТИХІЙНЕ – будь-яке природне явище, що має вагоме вираження – від зміни дня і ночі до тайфуну чи засухи.

ЯДЕРНА ВІЙНА (в екологічному аспекті) – війна із застосуванням ядерної зброї, що веде до планетарних наслідків. Ядерна війна неминуче приведе до руйнування головних систем планети. Серед можливих геофізичних та екологічних наслідків вибухів ядерної зброї слід виділити – масові радіаційні та інші враження біотичних компонентів екосистем; зміна погоди і клімату; руйнування озонового шару Землі; зміна радіаційних та екологічних властивостей тропосфери; порушення стану іоносфери і магнітосфери, забруднення атмосфери аерозольними частинками і газоподібними домішками; різке збільшення оптичної густоти атмосфери за рахунок аерозольних частинок і газів, що приведе до зниження температури, яка в Північній півкулі понизиться до -23^0С; настане чорна «ядерна ніч» і «ядерна зима».

ЯДЕРНА ЗИМА – істотне похолодання на планеті в результаті ядерних вибухів, коли в атмосферу буде викинута велика кількість аерозольних частинок (в основному високодисперсних).

ЯКІСТЬ ВОДИ – характеристика складу і властивостей води як компонента водної екосистеми і життєвого середовища гідробіонтів, а також у контексті придатності її для конкретних цілей водокористування.

ЯКІСТЬ ЕКОЛОГІЧНА – сукупність властивостей, ознак, умов навколишнього середовища, продукції, послуг, робіт, які визивають їхню здатність задовольняти екологічні потреби суспільства та вимоги екологічних стандартів.

ЯРУЖНІСТЬ ТЕРИТОРІЇ – показник, який відображає ступінь ураження певної території, сільськогосподарських угідь, поселень чи басейнових систем ярами. Основні характеристики – щільність ярів (на відповідній території), густота ярів (сумарна довжина), ступінь ураження ярами облікової площі; середній шар яружної ерозії; середня довжина, глибина, об’єм ярів; показник небезпеки яружної ерозії тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біологічний словник / За ред. І.Г. Підоплічка, К.М. Ситника, Р.В. Чаговця. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1974. – 552 с.
2. Богорад В.Б., Нехлюдова А.С. Краткий словарь биологических терминов. – М.: Учпедгиз, 1963. – 236 с.
3. Дедю И.И. Экологический энциклопедический словарь. – Кишинев: Молд. сов. энцикл., 1990. – 408 с.
4. Довідник з охорони природи в сільському і лісовому господарстві / Ю.С. Шемшученко, В.Л. Мунтян, М.І. Малишко та ін. – К.: Урожай, 1981. – 168 с.
5. Кондратюк Є.М., Хархота Г.І. Словник з екології. - К.: Урожай, 1987. – 160 с.
6. Миркин Б.М., Розенберг Г.С., Наумова Л.Г. Словарь понятий и терминов современной фитосозологии. – М.: Наука, 1989. – 223 с.
7. Реймерс Н.Ф. Азбука природы (микроэнциклопедия биосферы). – М.: Знание, 1980. – 208 с.
8. Реймерс Н.Ф. Популярный биологический словарь. – М.: Наука, 1991. – 536 с.
9. Справочник по охране природы / К.П. Митрюшкин, М.Е. Берлянд, Ю.П. Беличенко и др. – М.: Лесн. пром-сть, 1980. – 352 с.
10. Сытник К.М., Брайон А.В., Гордецкий А.В. Биосфера. Экология. Охрана природы. Справочное пособие / Под ред. К.М. Сытника. – К.: Наук. думка, 1987. – 524 с.

Навчальне видання

Укладачі:
Гончаренко Ганна Євдокимівна,
Совгіра Світлана Василівна

СЛОВНИК-ДОВІДНИК СУЧАСНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ТА ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРМІНІВ